

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Adin Crnkíć

Anarhistična politična misel na Slovenskem v 20. stoletju

Magistrsko delo

Ljubljana, 2013

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Adin Crnkić

Mentor: izr. prof. dr. Žiga Vodovnik

Anarhistična politična misel na Slovenskem v 20. stoletju

Magistrsko delo

Ljubljana, 2013

Anarhistična politična misel na Slovenskem v 20. stoletju

V delu se posvečam anarhizmu, ki se kot koncept zelo razlikuje od ostalih ideoloških doktrin, saj zavrača vsakršno avtoriteto in pri tem propagira svobodo, nehierarhičnost, antiavtoritarnost, antikapitalizem itd. Na Slovenskem je anarhizem, z redkimi izjemami, dokaj neraziskan, marsikdo ga celo smatra za nepomembnega. Zato to delo skuša takšno tezo zavrniti in na podlagi teoretskih nastavkov, prek študij primerov podati nove smernice v razvoju anarhizma. Delo se prvič, posveča ponovni interpretaciji definicije anarhizma in trdim, da jih je več; nadalje bom skušal izpostaviti odnos ideologije in metodologije z anarhizmom; in tretjič, delo je poskus prikaza razvoja anarhistične politične misli tekom 20. stoletja, pri tem se pa posvečamo tako političnim kot kulturnim aspektom, obenem pa se posvetim pozabljenim posameznikom in gibanjem, ki so bili nekoč pod vplivom anarhistične politične misli. Na koncu skušam dokazati da je na primeru Slovenije metodološki anarhizem imel več vpliva kot ideološki; in da je prvi pravzaprav del specifičnega fenomena - procesnega anarhizma.

Ključne besede: anarhizem kot proces, metodologija in ideologija anarhizma, zgodovina anarhizma na Slovenskem

Anarchist political thought in Slovenia in the 20th century

In this master's thesis paper, I am devoting to anarchism, which, as a concept differentiates itself from other ideological doctrines, since it renounces authority of all kinds, and in doing so, it propagates freedom, non-hierarchical, non-authoritarianism, anti-capitalism concepts etc. Although there are rare exceptions, anarchism is not much studied in Slovenia, as many even consider anarchism as irrelevant doctrine. Therefore this work attempts to refute such a thesis on the basis of theoretical positions and through case studies introduce new guidelines for the development of anarchism. First of all, this work will once again interpret the definition of anarchism, I argue, that we can speak of anarchisms; furthermore, I will try to expose the relation between ideology and methodology with anarchism the ideology; and thirdly, this work is an attempt to demonstrate the development regarding anarchist political thought during the 20th century, and at the same time I am devoting to political and also cultural aspects, and simultaneously I turn my attention to forgotten individuals and movements, which were once under the influence of anarchist political thought. Ultimately, I am attempting to prove that in the case of Slovenia, methodological anarchism had more influence than ideological anarchism; and that the former is actually a part of a specific phenomenon; procedural anarchism.

Key words: anarchism as a process, methodology and ideology of anarchism, history of anarchism in Slovenia.

KAZALO VSEBINE

1 Uvod	5
1.1 Relevantnost, cilji in pomen magistrskega dela	5
1.2 Raziskovalni vprašanji	7
1.3 Metodologija	8
2.1 Reinterpretacija anarhizmov	10
2.2 Anarhizem: metodologija ali / kot proces	13
2.3 Anarhizem – metodologija organiziranja	17
3 Anarhizem na Slovenskem	19
3.1 Vpliv anarhistične politične misli na Slovenskem v 19. stoletju	19
3.2 Anarhizem na Slovenskem v letih 1900-1968	21
3.3 Anarhizem na Slovenskem v letih 1968–1972.....	26
3.4 Anarhizem na Slovenskem v letih 1977–1989.....	30
3.5 Anarhizem na Slovenskem v letih 1989–1999.....	34
4 Ekskurz: Umetnostno in literarno udejstvovanje skozi prizmo anarhizma.....	38
5 Analiza, samorefleksija in sklep	46
6 Literatura.....	57

1 Uvod

1.1 Relevantnost, cilji in pomen magistrskega dela

Anarhizem že od nekdaj velja za najbolj podcenjeno politično teorijo in tako je tudi danes, saj ga večina neupravičeno enači s kaosom in destrukcijo vsega obstoječega. Marsikomu se zdi anarhizem nepomemben, v magistrskem delu pa ga bomo poskušali predstaviti drugače: anarhistična politična misel je namreč še kako relevantna za preučevanje preteklih in aktualnih družbenih bojev. Anarhizem zavrača avtoritarizem in elitizem nasprotnih ideologij, kot sta na primer (neo)liberalizem in marksizem. Teoretično in filozofsko se anarhizem uveljavi v 19. stoletju in s svojo progresivnostjo tvori doktrino, ki nasprotuje hierarhiji, dominaciji in izkoriščanju *človeka nad človekom*. Anarhizem ima kot ideologija in kot metodologija vse od 19. stoletja pa do danes velik vpliv pri razvoju alternativnih konceptov in oblik delovanja, ki predstavljajo antipod kapitalističnemu sistemu.

Cilj magistrske naloge je anarhizem predstaviti, ga definirati in izpostaviti njegov pomen. Pri tem bomo poudarili tudi nevarnosti različnih interpretacij, saj menimo, da lahko tako kot druge doktrine tudi anarhizem pade v milost oziroma nemilost ideologije. Naslednji cilj, ki se nam zdi zelo pomemben, je splošen prikaz anarhistične misli na Slovenskem v 20. stoletju. Namen in pomen magistrskega dela temelji na postavki, da anarhistična misel na Slovenskem še ni podrobneje raziskana¹, obenem pa so današnji slovenski politični misli malo manj znane oz. neznane osebe in gibanja, ki so veliko prispevale k radikalizaciji političnih idej. Pri tem se zavedamo težav, ki jih imamo avtorji, ko se osredotočamo na retrospektivno oz. historično politično misel. To še posebej velja za anarhizem, kajti v slovenski politični misli je potisnjen v ozadje, oz. kot bi dejal Janko Kos (Dnevnik.si – Objektiv 2011), »mi o anarhizmu v naši preteklosti ne želimo govoriti, ta beseda se nam nekako upira«, zato ga pričujoče delo skuša ponovno obravnavati kot relevantnega.

Anarhistično idejo na Slovenskem je težko postaviti v en sam kontekst, zato smo si temo zastavili na več načinov. Izhajamo iz trditve Žige Vodovnika, da »anarhizem ni koherenten in zaključen sistem, ampak prej zgolj nabor idej, ki odpira pomembna vprašanja, a hkrati pušča

¹ Za vlogo anarhizma pri delavskemu gibanju v 19. stoletju glej Kristan (1927); Kermavner (1963); Fischer (1979; 1986); Rozman (1979); Ferenc (ur.) (1981); Vodovnik (2011).

veliko odprtih, zgolj skupek poizvedb in raziskav a dokončnih rezultatov« (Vodovnik 2011, 373). Tukaj lahko delo nadaljujemo, saj je vpliv anarhizma segal globoko v 20. stoletje in se ponovno vzpostavil kot politična misel, ki še najbolj izpostavlja izkoriščanje in slabosti sistema, v kateri se je po osamosvojitvi znašla Slovenija.² To stoletje je pomembno iz več razlogov, saj je pod vplivom anarhizma delovalo kar nekaj samoidentificiranih anarhistov. Po spodbudnem začetku je ideja za desetletja zamrla, a se je znova pojavila v 60-ih letih in v študentskih gibanju v letih 1968–1972. Vpliv anarhizma opazimo tudi od leta 1977 v punku, ki ga je prenesel t. i. Novi val. Punk ni imel vpliva zgolj na glasbenem področju, ampak se z njim začne tudi vstajenje civilne družbe. Skratka, prispevek punka vidimo v liberalizaciji družbenopolitične misli in verjetno se ne motimo, če anarhizmu pripišemo pomembno vlogo pri tem. Na koncu bomo posvetili tudi anarhizmu v 90-ih letih.

Pridružujemo se trditvam, da se anarhistična politična misel prilagaja glede na okoliščine in s tem odpira nova družbena vprašanja. Tako je bilo tudi na Slovenskem, ko se anarhizem posveti polemičnim vprašanjem, ki so bila do tedaj neznanka. Primer le-teh lahko najdemo v odnosu Avstro-Ogrske do Slovenije na začetku 20. stoletja, enakopravnost spola ter z njo povezana volilna pravica, pojem svobode itn. Magistrsko delo bo poskus interpretacije anarhizma in prikaz, da je bila ideja oz. vpliv anarhizma skozi 20. stoletje eden najpomembnejših družbenih in političnih tokov obenem pa lahko trdimo, da je na primeru Slovenije, anarhizem svojevrsten fenomen.

Dodajamo, da je pomen magistrskega dela tudi prvič, poskus ponovne interpretacije anarhistične definicije in drugič, na podlagi praktičnih primerov razviti nov koncept metodološkega anarhizma. Izhajamo iz predpostavke, da lahko na primeru Slovenije govorimo o več anarhizmih, saj ima anarhistična politična misel na Slovenskem bolj karakteristike *metodološkega* anarhizma. Obenem delo temelji na tezi, da lahko govorimo o ciklih političnega boja, a tudi, da je bila vsaka epoha – kjer se anarhizem tako ali drugače pojavi – zgodba zase.

² Anarhisti so bili prvi v samostojni Sloveniji, ki so javno kritizirali NATO-va dejanja, korporacijske požrešne politike (McDonalds), uničujoči neoliberalizem nasploh itn.

Magistrsko delo predstavlja uvod v novo polje politološkega raziskovanja, saj je anarhizmu posvečeno premalo pozornosti tako na praktičnem kot na teoretskem nivoju. Namen politologije je odpirati nova družbena vprašanja in anarhizem je del tega, zato se ga mora vrniti v resno obravnavo, in prav to je namen magistrskega dela.

Naloga sestoji iz teoretičnega in empiričnega dela. V prvem delu bomo poskušali predstaviti anarhizem, njegovo definicijo in le-to ponovno definirati oziroma interpretirati. Opozoriti velja, da delo ne temelji na klasični predstavitvi anarhizma³, ampak je zastavljeno na drugačen, inovativen način. Obenem bomo izpostavili kritiko anarhizma kot ideologijo, pri tem pa ponudili nov koncept, ki ga bomo preizkusili na praktičnih primerih, od začetka in vse do konca 20. stoletja⁴. Izpostavljamo torej razumevanje metodološkega in ideološkega anarhizma in se približamo tudi teoriji anarhistične organizacije kot metode oz. metodologije. Na podlagi tega bomo obenem predstavili (ne)vidne akterje skozi novo paradigmo anarhizma/ov.

1.2 Raziskovalni vprašanja

V magistrskem delu bomo naslovili dve raziskovalni vprašanji:

- **Kakšno vlogo je imel anarhizem na Slovenskem v 20. stoletju, ali je bila podcenjena politična misel in kakšen vpliv, če sploh, je imela na posameznike in gibanja?**
- **Ali na primeru anarhizma v Sloveniji lahko govorimo o anarhizmu kot metodologiji oziroma procesu, manj pa kot o ideologiji?**

³ Razčlemba na anarhosindikalizem, anarhokomunizem, anarhoindividualizem itd. Zdi se nam, da je bilo v preteklosti takih primerjav in raziskav že dovolj in prav zato se pridružujemo nekaterim akademikom, ki skušajo anarhizem prenesti tudi na druge doktrine oz. v politično misel (na primer: post-anarhizem, post-levičarski anarhizem itd.).

⁴ Že na začetku velja poudariti, da očitno primanjkuje literatura o izbrani tematiki, zato obstaja možnost, da bomo nekatere akterje, mogoče neupravičeno, izpustili. Predvidevamo, da bo magistrsko delo odskočna deska za nadaljnje raziskovanje.

Sprva bomo skušali oceniti, ali je bila anarhistična politična misel podcenjena oz. marginalizirana, pri tem bomo skušali presoditi še, ali je anarhizem na Slovenskem (ne)upravičeno zapostavljen. Ob drugem raziskovalnem vprašanju bomo poskušali preveriti, ali lahko pri razvoju anarhizma na Slovenskem govorimo o odprti paradigmi, torej o anarhizmu kot metodologiji oziroma njegovem praktičnem vplivu? Na drugi strani pa bomo presojali ideološko vlogo anarhizma (torej, anarhizem z »velikim A«). Sprašujemo pa se tudi, ali lahko anarhizmu pripišemo novo vlogo: anarhizem ni niti ideologija niti metodologija, ampak proces.

1.3 Metodologija

Izbrana tema magistrskega dela že zaradi svoje narave predstavlja velik izziv. Anarhizem v zadnjih letih znova pridobiva na veljavi v okviru (sodobnih) političnih teorij, vendar je njegov vpliv v Sloveniji, kljub redkim izjemam, slabo raziskan. Kot je dejal Feyerabend »anarhizem morda ni najprivlačnejša politična filozofija, toda gotovo je odlično zdravilo za *znanosti in filozofijo*. Razloga za to ni težko najti« (Feyerabend 1999, 7). Tako bo to delo skromen prispevek in dodatek k raziskovanju te zapostavljene politične teorije in prav zato si lahko tudi v metodološkem smislu pomagamo s Feyerabendovim razumevanjem metodologije, ko pravi, da je »svet, ki ga želimo raziskati, nekaj v glavnem neznanega. Zato moramo ostati odprti, ne smemo se vnaprej omejiti« (Feyerabend 1999, 11). To magistrsko delo je nedvomno »neke vrste poseg v neznano«, saj je literature, ki bi analizirala anarhistično misel na Slovenskem, bore malo. Zaradi tega delo ne bo zgolj politološko, ampak bo skušalo vključevati tudi druge vidike, kot so kulturološki in sociološki, delno antropološki, saj menimo, da se med sabo dopolnjujejo. »Spoznavnoteoretski predpisi morda blestijo v primerjavi z drugimi spoznavnoteoretskimi predpisi ali splošnimi načeli – toda«, nadaljuje Feyerabend, »kdo lahko zagotovi, da so najboljše metode, ne zgolj za odkrivanje nekaj izoliranih ‘dejstev’, ampak tudi temeljnih skrivnosti narave?« (ibid.). Delo vključuje več metod. Poleg Nealove in Jeffsove tipologije⁵, ki ju bomo predstavili v naslednjih poglavjih, bomo v magistrskem delu uporabljali metodo analize. Z njo bo prikazan razvoj in glavne ideje anarhizma na Slovenskem v 19. in 20. stoletju. Za dosego tega bomo analizirali sekundarne vire, kot so monografske publikacije, zborniki, članki, strokovne revije in tudi

⁵ Omenjeni tipologiji sta obenem tudi metodologiji. Pravzaprav je največji del te naloge baziran prav na njuni metodologiji.

internetni viri. Metoda, ki jo bomo uporabili za predstavitev teorije, opis problema, preučevanja, dejstev in predstavitev rezultatov je deskriptivna. Ker je delo usmerjeno v preteklost, si bomo pomagali z zgodovinsko-primerjalno metodo, saj se bomo v delu osredotočili na zgodovino Slovenije in pomembne dogodke, ki so botrovali k politični misli. Ti dogodki so na primer priključitev Slovencev k državi SHS; kritika oblasti in jugoslovanske marksistične teorije – maj 1968; razvoj punka, civilne družbe in nove umetnosti. Prav tako bomo na koncu primerjali posamezne dobe, s katerimi lahko dokazujemo raziskovalni vprašanja. Nazadnje pa si bomo pomagali tudi z družboslovnim intervjujem. S to metodo bomo skušali pridobiti podatke, ki bodo nedostopni pri analizi vsebine oz. sekundarni analizi. In nazadnje, ta magistrska naloga predstavlja študije primerov, ki so bile večkrat prezrte v slovenski politični misli.

2 Teoretski okvir

2.1 Reinterpretacija anarhizmov

Analiza se posveti vprašanju ali je anarhizem podcenjena družbena in politična misel. Vendar se pri tem zvrstijo vprašanja: ali lahko anarhizem zreduciramo zgolj na ideološko raven? Ali anarhizem *per se* promovira cilje, kot so nehierarhičnost, antistatizem, eliminacija vseh oblik avtoritete in nasilja? Ali lahko trdimo, da je nasprotno, metod(ologij)a družbenega boja in te cilje izvaja v praksi?

Vedno več avtorjev in anarhističnih mislecev se v zadnjih desetletjih ukvarja s takimi in podobnimi vprašanji, in tudi naše delo ni izjema. Tako npr. Andrej Grubačič zatrjuje, da se nagiba k »strinjanju s tistimi, ki anarhizem vidijo kot težnjo v zgodovini človeške misli in prakse, ki je ni mogoče zajeti s splošno teorijo ideologije; kot težnjo, ki identificira prisilne in avtoritarne hierarhične družbene strukture, tako da postavlja vprašanja o njihovi legitimnosti. Če te strukture na ta izziv ne morejo odgovoriti (in po navadi ne morejo) potem postane anarhizem prizadevanje za omejitev njihove moči in širitev obsega svobode« (Grubačič v Vodovnik 2011, 258). Isti vzorec lahko opazimo tudi v primeru anarhizma na Slovenskem. Za boljše razumevanje si bomo sposodili izraz Grubačiča, ko zapiše, da se anarhizem izoblikuje s t. i. ciklusi političnega boja. Grubačič trdi, da ima anarhizem »generacijsko« težnjo; pojavlja se v dokaj ločenih zgodovinskih fazah (ibid.). To pomeni, da anarhizem vznikne tam, kjer potekajo družbeni boji, zato nikoli ne obstane in nikoli ne zamre. Prav tako lahko opazimo trend, da se anarhizem v vsakem ciklusu političnih bojev spremeni, zato se tudi vpliv anarhizma v vsaki epohi razlikuje. Prav zato lahko govorimo o *anarhizmih*.⁶

Kolektiv *CrimethInc* (2010) ocenjuje, da anarhizem kot pojem ni uporaben zato, ker je odgovor na vse težave, ampak je uporaben zato, ker je, nasprotno, vprašanje. Nadaljuje, da lahko »oblikujemo projekt v smislu vrednot, ne ideologije«. Anarhizem torej vedno znova temeljito sprašuje, da bi prišel do odgovora. Da bi to dosegli, pa moramo spremeniti vrednote, torej svoje vsakdanje življenje. Na drugem mestu *CrimethInc* prejšnjo tezo razširi,

⁶ Če se odrečemo ideoloških anarhizmov, kot so anarhistični komunizem, anarhistični sindikalizem, anarhistični individualizem itn. Več o tem v naslednjem poglavju.

in ugotavlja: »anarhija je modus bivanja, način odzivanja na razmere in vrsta odnosov z drugimi, razred človeškega vedenja ... in ne 'delavski' razred!« (CrimethInc v Vodovnik 2011, 244).

V vsaki epohi opazimo specifičnost anarhizmov - tudi že pri t. i. klasikih. Glavni teoretik anarhosindikalizma Rudolf Rocker je trdil, da anarhizem

ni patentna rešitev za vse človeške probleme, ni Utopija popolnega družbenega reda, za kar so ga tako pogosto imeli, saj načeloma zavrača vse absolutne sheme in koncepte. Ne verjame v katerokoli absolutno resnico ali v določene končne cilje človeškega razvoja, temveč v neskončno izpopolnjivost družbenih ureditev in človeških življenjskih razmer in jim zaradi tega ni mogoče pripisati določene končne postaje ali postaviti kakršnegakoli zakoličenega cilja (Rocker v Gordon 2011, 341–342).

Iz tega je razvidno, da je za anarhizem cilj sam po sebi sredstvo, oz. povedano drugače: anarhizem izenačuje cilje in sredstva.

In kakšna je definicija anarhizma? SSKJ ga definira zgolj kot »nazor, gibanje, ki ne priznava avtoritete in družbene ureditve«. Taka definicija je ohlapna, saj nam ne pove niti čemu anarhizem služi niti kakšni so njegovi cilji in sredstva.

An Anarchist FAQ pa anarhizem definira kot »politično teorijo, katere cilj je vzpostaviti anarhijo, 'odsotnost gospodarja, suverenosti'. Torej je anarhizem politična teorija, ki stremi k ustvarjanju družbe, znotraj katere posamezniki svobodno sodelujejo skupaj kot enaki« (McKay 2009, 19). Anarhizem tako nasprotuje vsem oblikam hierarhičnih struktur oziroma avtoritet, saj naj bi bilo le-to posamezniku škodljivo in nepotrebno.

John Clark poda razširjeno opredelitev, ko anarhizem definira kot:

- 1.) vizijo idealne, neprisilne, neavtoritarne družbe;
- 2.) kritiko obstoječe družbe in njenih institucij, ki temelji na omenjeni protiavtoritativni ideji;
- 3.) pojmovanje človekove narave, ki upravičuje upanje v bistven napredek v smeri približevanja idealu;
- 4.) strategijo doseganja sprememb, vključujoč oblikovanje neprisilnih, neavtoritativnih in decentraliziranih alternativ (Clark v Vodovnik 2010, 18–19).

Vprašanju ideologije se bomo posvetili v naslednjem poglavju, a Vodovnik razmišlja, da Clark »anarhizma ne razume kot ideologijo, ampak obenem kot politično filozofijo, politično

teorijo, ontološko pozicijo ter specifično politično prakso, katere vrednost gre iskati ravno v njeni večdimenzionalnosti« (Vodovnik 2011, 364).

Anarhistična misel se torej razlikuje od vseh drugih političnih misli po tem, da ostaja odprta za vse možne interpretacije.⁷ Rudi Rizman ugotavlja: »treba je videti dvojno naravo anarhistične doktrine, ki daje anarhizmu po eni strani videz protislovnega sistema, po drugi strani pa samo razširja možnosti njegove univerzalne prilagodljivosti« (Rizman 1986, XXV). Za anarhizem velja, da je neuresničljivi utopični ideal. A je Peter Kropotkin tako trditev zavrnil: »anarhist raziskuje družbo in si prizadeva v njej odkriti tako minule kot sedanje težnje, njene rastoče intelektualne in ekonomske potrebe, in v svojem idealu samo razkriva, v katero smer teče razvoj /.../ Ideal anarhista potemtakem ni nič drugega kot povzemanje tistega, kar sodi, da bo prinesla naslednja etapa razvoja (Kropotkin v Rizman 1986, 315). Gustav Landauer se strinja s Kropotkinovo tezo, ki pravi, da »anarhija ni stvar prihodnosti, temveč sedanjosti; ne stvar zahtev, temveč življenja« (Landauer v Rizman 1986, 428). Prav tako se je mogoče strinjati z Vodovnikom, da poskušamo »anarhizem kljub temu, da je amorfen, poln paradoksov in kontradikcij /.../ zamejiti z ohlapno delovno definicijo, ki anarhizem razume kot socialno-ekonomsko, politično teorijo in prakso, katere cilje je (po Proudhonu) doseči anarhijo – stanje brez vladarja« (Vodovnik 2010, 18).

Z vsem napisanim se strinja tudi Dave Neal: »anarhist meni, da je delovni človek tukaj in zdaj, s svojim nagnjenjem in instinktom pripravljen za socialno revolucijo – ljudje hočejo biti svobodni, hočejo izboljšati razmere in kakovost življenja. Ljudje nočejo biti sužnji – oblastniki porabijo veliko časa za prepričevanje ljudi, da so svobodni, čeprav v resnici niso« (Neal v Vodovnik 2011, 207).

Iz opisanega lahko razberemo in potrdimo, da je anarhizmov toliko, kot je anarhistov, saj praktično vsak, ki je dejaven in se ukvarja z anarhizmom ponovno reinterpreтира ta pojem. Teza o več anarhizmih se v akademskem svetu pojavlja šele v zadnjih letih. Tako na primer eden najpomembnejših akademikov, ki se ukvarjajo z anarhizmom, Uri Gordon, ugotavlja, da je cilj, ki je skupen vsem anarhizmom, proces vzpostavljanja nehierarhičnih odnosov in preko tega revolucija kot nekaj, kar se dogaja že v sedanjosti in je kontinuiran proces (Gordon v Nikolič 2012, 17).

⁷ To je paradoks, ki ga bomo izpostavili kasneje, saj odprtost ne prinese vedno pozitivnih učinkov.

Tudi Jun pritrjuje, da obstaja več anarhizmov. Tako ugotavlja, da lahko »posamezni anarhizmi zagotovijo različne definicije anarhije; različne utemeljitve za uresničevanje anarhije; različne strategije za doseg anarhije in različne module družbenih, ekonomskih in političnih organizacij pod anarhijo itd. Vsi anarhizmi so tako ustrezno poimenovani po različnih idejah, praksah in predanosti« (Jun v White in Williams 2013). Če zaključimo z Williamom Armalineom (2010, 136), ki ugotavlja, da je »anarhizem fluiden in da se spreminja s potrebami in željami tistih, ki ga (re)producirajo«, se lahko vprašamo, ali govorimo kar o *procesnem* anarhizmu oz. anarhizmu kot o procesu? Pri tem velja omeniti, da ne smemo enačiti revolucije kot procesa in anarhizma kot procesa.

2.2 Anarhizem: metodologija ali / kot proces

Že Althusserjeva ideja je bila, da ideologije z različnimi metodami, mehanizmi in prijemi vsiljujejo identitete (Althusser 1980). Pojem identitete in ideologije lahko pri politični teoriji anarhizma zaznamo kot težnjo k razlikovanju med tradicionalnim (oz. klasičnim) in novejšim razumevanjem anarhizma. V zadnjih letih prihaja do izraza t. i. novi anarhizem, ki temelji na Giorel-Curranovi tezi, da je danes mogoče znotraj alterglobalistična gibanja (AGG) govoriti o t. i. postideološkem anarhizmu. Le-ta je »edini pravi in smiseln odgovor na spremenjene politične, ekonomske in družbene pogoje, ki tradicionalne tokove anarhizma delajo v nekaterih pogledih zastarele /.../ prevzema ideje in načela iz dediščine klasičnega anarhizma zelo ohlapno oziroma fleksibilno in nedoktrinarno, ob tem pa vztrajno zavrača njegovo tradicionalno obliko« (Vodovnik 2011, 371).⁸

Tudi znotraj novega anarhizma lahko opazimo razlikovanje glede vloge ideologije pri posamezniku in družbi. Eno izmed novodobnih (t. i. post-levičarskih) kritik poda Jason McQuinn (v Vodovnik 2011, 279): »Ideologije so sistemi lažne zavesti, v katerih ljudje nase ne gledajo več kot na subjekte v razmerju s svetom. Namesto tega si sami sebe predstavljajo kot nekako podrejene tej ali oni vrsti abstraktne entitete ali entitet, v katerih zmotno vidijo resnične subjekte ali akterje v njihovem svetu«.

⁸ O klasičnih nasprotovanjih ideologije, glej npr. Max Stirner in njegovo delo *Edini in njegova lastnina* ali pa recimo kasneje Voline in drugi s teorijo o anarhizmu »brez pridevnika«.

Pri tem opazimo, da večina novih anarhistov zavrača ideologijo, kajti prav to naj bi bil še en razlog več, da si človek podreja človeka. Ideologija je torej drugo ime za, po Hobbsu, »vojno vseh proti vsem«. Če citiramo Vodovnika (2011, 373), ki za AGG trdi, da »nova gibanja ponovno opozorijo, da anarhistične misli ni mogoče reducirati na eno dimenzijo, saj je kljub nespremenljivim temeljnim zastavkom tudi polna notranjih kontradikcij, lastnih kritik in zato vnovičnih redefinicij stališč«, lahko to definicijo parafraziramo in ugotovimo, da isto velja tudi za posamična gibanja znotraj države (bolj specifično, znotraj Slovenije). Treba pa je priznati, da AGG, čeprav zamrejo, ne pozabijo reinterpretirati svojih dejanj. Dokaz o tem so izdaje knjig in člankov na tematiko AGG in vpliva raznoraznih idej ter prakticiranja znotraj le-teh.

David Wieck, ki je prav tako skeptičen do definiranja anarhizma kot ideologije, anarhizem raje interpretira kot Idejo. S takim poimenovanjem poskuša Wieck poudariti, da anarhizem nima doktrine (Wieck 1975).

Teoretično predpostavko kritike ideološkega anarhizma je podal Dave Neal (v Vodovnik 2011, 203–214) v kontroverznem eseju *Anarhizem: ideologija ali metodologija?* Trdimo lahko, da ima anarhizem velik vpliv na gibanja, pa čeprav se nekatere skupine ne identificirajo z anarhizmom kot takim. Neal tako razvije teoriji o »velikem A« in »malem a« anarhizmu. Prve opredeli kot »ideološke« anarhiste, medtem ko slednje kot »metodološke«. Glavna razlika je v tem, da se ideološko usmerjeni anarhisti, striktno posvečajo anarhizmu, se »uradno« identificirajo z njim, in zase trdijo, da vedo o čem anarhizem »govori«. Anarhisti z »malim a« pa so vsi tisti, ki se ne identificirajo kot anarhisti, vseeno pa anarhizem uporabljajo metodologijo. Torej ga uporabljajo v praksi, v vsakdanjem življenju, ne da bi se tega zavedali. Kot piše Vodovnik, anarhizem »ni bil skozi celotno zgodovino zgolj ideja in praksa samooklicanih anarhistov, pač pa so anarhizem velikokrat prakticirali tudi 'običajni' ljudje, ne da bi se tega zavedali ali sploh slišali za ta pojem. Anarhistična načela neavtoritarnega organiziranja so se razširila v tolikšni meri, da bi lahko za anarhistična šteli tudi mnoga družbena gibanja, čeprav nimajo te identitete« (Vodovnik 2010, 6). Prav tako lahko omenimo podobno definicijo Nikolaija Jeffsa, ki deli anarhizem na t. i. latentni in manifestni, in pravi:

Če manifestni anarhizem predstavlja zavesten prevzem neke ideologije ter praks, ob tem pa samoidentifikacijo subjekta kot anarhista ali anarhistke, potem latentni anarhizem predstavlja razne prakse, ki se skozi vso človekovo zgodovino kažejo kot zasnovane mimo odnosov moči ter pokoravanja. Za te pa nista bistveni ne interpelacija ne konstitucija posameznika ali posameznice v subjektu nekega samozavestnega anarhizma (Jeffs 1998, 22–23).⁹

Jeffsova tipologija odpira vrsto vprašanj. Najprej se poraja vprašanje redukcije anarhizma na dva pola, saj s tem avtomatično identificira anarhiste, najsi bodo to dejanski ideološki ali metodološki anarhisti. Ali povedano drugače: za razliko od Neala, Jeffs tudi metodološke anarhiste šteje za anarhiste. Izpostaviti skušamo pomanjkanje bolj poglobljene, verjetno etnografske in/ali antropološke študije, ki bi lahko to trditev zavrnilo oz. sprejele. Skratka, vrniti se moramo h genealogiji anarhizma. Zavedati se moramo, da je to dolgotrajen proces in da se je pravzaprav s tem ukvarjalo in se ukvarja mnogo družboslovcev različnih smeri. Jeffs torej zreducira anarhizem na upor:

Latentne anarhizme torej sestavljajo drobna dejanja vsakdanjika, kakršni so volilna abstinenca, namerni izostanki od dela, neefektivno opravljeno delo, male industrijske kraje in sabotaže (npr.: privatni telefonski klici na račun firme), jemanje nedovoljenih substanc, sodelovanje v karnevalih, horizontalna in vertikalna omrežja vzajemne pomoči (štopanje, posvajanje otrok, prijateljevanje z ostarelimi in bolnimi, oblike skupinske samopomoči), disidentstvo spolne želje in spolne identitete, življenje v antinuklearnih družinah in bivanjskih skupnostih, nomadizem (Jeffs 2007, 45–46).

Pojmovanje Susan Seymour o »vsakdanjem upor« se nanaša predvsem na majhna dejanja nasprotovanja, ki v tej fazi ne konstituirajo organiziranega družbenega gibanja, ampak ponazarjajo individualno ali skupinsko nezadovoljstvo s statusom quo (Seymour v Bartulović 2013, 42). Ali je zgolj (samo)zavedanje, da je »nekaj narobe« dovolj, da se iz tega izcimi upor? Iz tega vidika nas Jeffsov opis latentnega anarhizma ne prepriča. Naslednji problem, s

⁹ V *Ptičjestršilna državica Milene Kosec*, Jeffs poda bolj podrobno razlago: »Manifestni anarhizem je samoozavešeni politični anarhizem v vseh svojih oblikah od individualizma in neoprimitivizma do sindikalizma in anarhokomunizma. Predpostavlja aktiven odnos do zgodovine anarhizma in njegove kulturne dediščine. Pogosto pravi, da so velike politične spremembe pogoj za spremembe v zasebnem in vsakdanjem življenju. Manifestni anarhisti so se javno opredelili kot anarhisti, se pustili prešteti in prevzeli vse posledice, ki jih ta opredelitev prinese« (Jeffs 2007, 45–46), ter za latentni anarhizem pravi, da »deluje po načelu, da je zasebno politično. Tudi zato so subjekt, prostor in timing latentnega anarhizma intimni, osebni, neposredni in ozemljeni v tukajšnosti in zdajskosti. Je pa lahko tudi efemer in anonimen. Mnogi latentni anarhisti ne vedo drug za drugega, nimajo nikakršne izrazite politične identitete in svojih dejanj niti ne bi definirali za anarhistična« (Jeffs 2007, 52).

katerim se pravzaprav srečujejo skoraj vsi preučevalci (vpliva) anarhistične politične misli je romantizacija, saj je težko ostati nevtralen. Ne nazadnje pa je identifikacijska točka Jeffsove zamisli v tem, da lahko to isto ideologijo prevzamejo totalitarne ideologije, kot so fašizem in nacizem. Latentnost, kot ga razume Jeffs, bi lahko sprejel tudi totalitaren režim, ko bi definiral npr. odpor domačinov do Romov in njihove problematike, kot rasizem, in domačine imela za »prave« rasiste, pa čeprav je seveda to daleč od resnice. Čeprav banaliziran primer, pa nakazuje a) kaj se lahko zgodi, če narobe interpretiramo ideološke oznake in b) kaj se lahko zgodi, ko te ideološke oznake posplošimo na identitete. Ravno zato mora anarhizem prevzeti drugo identiteto, ali je pa mu je nasprotno, sploh ne bi bilo treba imeti. Pri tem se nam tudi poraja vprašanje, »ali lahko brez identitete dosežemo cilj«? Čeprav je Jeffsova klasifikacija uporabna, jo moramo ponovno interpretirati: pri preučevanju anarhizma moramo upoštevati vse, zgodovinski, kulturni in gospodarski razvoj oziroma njihov vpliv na družbo in posameznika. Schmidt in van der Walt na primer trdita, da nekateri avtorji reducirajo anarhizem zgolj na antistatizem. Anarhizem sam po sebi nasprotuje državi, hoče jo ukiniti, a vendar je veliko več kot to. Trditi, da je nekdo anarhist, zato ker je zgolj proti državi, je seveda nesmisel. Na drugi strani se moramo zavedati, da je danes »biti anarhist« nekaj »strašnega«, zato se izpostavi paradoks, ko se nekateri anarhisti z »velikim A« javno ne identificirajo z anarhizmom, temveč skušajo z drugačnim pristopom in s terminologijo propagirati anarhizem. Izpostavili smo problem interpretacije anarhizma. Razlog, da prihaja do tega vidimo v enačenju teoretskega anarhizma s praktičnim. Zato se Jeffs in tudi drugi avtorji ujamejo v terminološko zagato, in skušajo pravzaprav interpretirati anarhizem bolj splošno.

Za kritiko ideološkega anarhizma se moramo vrniti k Nealu. Za ideologe pravi, da so domišljavi, češ da samo oni vedo »Resnico«, da zgolj oni razumejo (kot npr. pravi Wieck) Idejo. Neal tak anarhizem označi za deduktivni (Neal v Vodovnik 2011, 212).¹⁰ Zato je nasprotno metodološki anarhizem bolj odprt: »gre za to, kar deluje, in ono, kar ne deluje, pa stopnje med tema točkama. Če ena strategija ne deluje, jo prilagajaš, dokler ne dobiš nečesa, kar deluje« (Neal v Vodovnik 2011, 207). To pa potrjuje tezo, ki smo jo zapisali zgoraj, da anarhizem prevprašuje. Torej gre tu za induktivni anarhizem. Le-ta »nasprotno opazuje, kaj

¹⁰ Neal na istem mestu trdi, da »tovrstna deduktivna ideologija ni omejena na Anarhizem (torej anarhizem z »velikim A«, op. a.) – v resnici je še pogostejša pri vseh mogočih avtoritarnih ideologijah, v katerih ljudje govorijo eno in počnejo nekaj povsem drugega«.

počnete in zakaj, ter pride do sklepa, da ste anarhist na podlagi tega, kar počnete, in ne tega, kar govorite« (ibid.).

Za naše razumevanje je torej pomembno uporabiti Nealovo *metodologijo* metodološkega anarhizma. Povedano drugače, moramo uporabiti induktivni anarhizem, saj po našem mnenju tudi Neal uporablja identitetno/ideološko¹¹ razumevanje tako ideološkega kot metodološkega anarhizma. Zato lahko prevprašamo Nealovo pojmovanje, in sicer, ali lahko namesto tega, govorimo o »vmesni« fazi, o procesni fazi anarhizma. Teza, da se anarhizem na začetku (tradicionalni) in v moderni dobi razlikujeta morda odkriva več kot ponuja. Seveda je genealogija anarhizma in sama narava znotraj anarhizma preveč kompleksna, da bi lahko anarhizme definirali. Menimo, da se le-ti med seboj povezujejo, po drugi strani so si podobni, a vendarle različni. Moderni anarhizem črpa iz 19. in 20. stoletja, medtem ko je tradicionalni iskal inspiracijo pri predhodnikih – v starodavnem svetu¹², v vzajemnosti oz. vzajemni pomoči, verjel je v solidarnost in se naslanjal predvsem na delavski razred. Kot vidimo se anarhistične teorije venomer prevprašujejo, zato nikoli niso iste. Ravno zato lahko to definiramo oz. označimo s terminologijo evolucijskega procesa. Vprašanje pa je, ali lahko slonimo na tej paradigmi ali pa to terminološko zasnovo opustimo? To bomo skušali potrditi na primeru razvoja anarhistične politične misli na Slovenskem.

2.3 Anarhizem – metodologija organiziranja

Anarhisti za doseg ciljev uporabljajo več metod in tehnik, pri tem je pa najbolj pomembna organizacija. Trdimo, da anarhizmu nasploh pripisujejo premajhno organizacijsko vlogo. Rudolf Rocker je prav tako nekoč zapisal, da »anarhizem kot tak ne nasprotuje organizaciji, ravno nasprotno: anarhizem je najmočnejši zagovornik organiziranja, ob predpostavki, da se ljudje naravno organizirajo na vseh nivojih, to pa mora biti rezultat skupnih odnosov, ki temeljijo na federativni kooperaciji moči. Anarhizem s tem nasprotuje kooperacijskim

¹¹ Seveda ni mogoče enačiti ideologije z identiteto. Zatorej tudi anarhizem težko opredelimo kot ideologijo ali identiteto. Tu lahko izpostavimo paradoks, ki smo ga že omenili, da »se številni anarhisti namenoma ne deklarirajo za anarhiste, razlog za to pa gre verjetno iskati v skrajnem sledenju in upoštevanju anarhističnih idej protisektaštva, odprtosti in fleksibilnosti, pri čemer popolna emancipacija vsebuje tudi emancipacijo od togosti identitete« (Vodovnik 2010, 6).

¹² Nekateri celo prevprašujejo splošno mnenje, da anarhizem črpa iz starodavnosti, saj je težko dokazati povezavo. Nekateri gredo še dlje, ko trdijo da nekateri »veliki A« anarhisti v bistvu nimajo z anarhizmom nič skupnega (na primer Godwin, Tolstoj, Proudhon, Stirner in Tucker) - glej Schmidt in van der Walt, 2009.

uvedbam iz vrha navzdol, ker to uničuje naravne odnose med ljudmi, saj so ravno ti odnosi osnova za pravo organizacijo« (Rocker 2003). Torej je organiziranje sredstvo, ki je pravzaprav obenem že cilj. Organiziranje tu in zdaj je odsev delovanja, ki bo potekalo tudi po transformaciji kapitalistične družbe v nekapitalistično, brezrazredno družbo.

Anarhizem je vedno prisoten, oziroma z besedami Colina Warda, »še zdaleč ni spekulativna vizija prihodnje družbe, temveč opis človeške organiziranosti, ukoreninjene v izkušnji vsakdanjega življenja, ki deluje vzporedno z dominirajočimi avtoritarnimi težnjami v naši družbi in navkljub njim« (Ward v Vodovnik 2011, 27–28). Ward se zaveda, da je morda z opisom anarhije kot organizacije »namerno protisloven in je anarhija po definiciji nasprotna organizaciji« (ibid.). Errico Malatesta pritrjuje anarhistični interpretaciji organiziranosti, in dodaja, da je »organizacija, ki je navsezadnje zgolj praksa sodelovanja in solidarnosti, naravno in nujno stanje družbenega življenja - samo in zgolj prek organiziranja lahko ljudstvo stopi skupaj in se zoperstavi avtoriteti (Malatesta 1897).

Ko posamezniki reflektirajo svoja pretekla dejanja, moramo to tudi storiti za anarhizem na splošno. Tako kot so na primer storili za AGG, ko so od anarhizma prevzeli oblike organiziranja, se moramo tudi mi vprašati, ali lahko anarhistične oblike organiziranja opazimo tudi na Slovenskem? Če se ozremo na kritiko ideologije, David Graeber takole opisuje prakticiranje direktne demokracije:

Žalostno je, da moram dve leti po Seattlu zapisati kaj takega, a nekdo očitno mora: še zlasti v Severni Ameriki je to gibanje za reinvecijo demokracije. Ne manjka mu ideologija. Te nove oblike organiziranja so njegova ideologija. Gre za ustvarjanje in udejanjanje horizontalnih omrežij namesto struktur zvrha-navzdol, kakršne so države, stranke ali korporacije; omrežij, ki temeljijo na načelih decentralizirane, nehierarhične konsenzne demokracije (Graeber v Vodovnik 2011, 233).

Prav opredelitev direktne demokracije lahko označimo za najpomembnejšo organizacijsko lastnost anarhizma. Organiziranje, pravzaprav pomeni, če parafraziramo znan slogan D.I.Y.¹³ - D.I.N., torej *Do it now!*

¹³ *Do it yourself* ali *Naredi si sam.*

Če spet zavrnemo ideološko konstrukcijo anarhizma in se preusmerimo h Graeberju, ki trdi, da »različne šole anarhizma vedno nastanejo iz nekakšnega organizacijskega principa ali praktične oblike anarhosindikalizma, anarhokomunizma, insurekcionizma in platformizma, kooperativizma, individualizma itd., in da se anarhisti razlikujejo glede na to, kaj počnejo in kako se organizirajo« (Graeber 2010, 106), lahko spet potrdimo, da se anarhizem razlikuje glede na stopnjo organiziranja. Ne moremo ga torej zreducirati zgolj na uporabo besede »anarhizem«, temveč lahko poudarimo in predlagamo družbene odnose, ki temeljijo na kooperaciji, samoodločbi in negaciji hierarhičnih vlog (Shuktaitis 2010, 70). Organiziranje je torej del procesnega anarhizma.

3 Anarhizem na Slovenskem

3.1 Vpliv anarhistične politične misli na Slovenskem v 19. stoletju

Anarhizem se je kot teorija, filozofija in politična misel dokončno vzpostavil po koncu Mednarodnega delavskega združenja (oz. Prve internacionale), kjer so septembra 1872 iz svojih vrst izključili Mihaila Bakunina. Laslo Sekelj piše, da »anarhizem nima osnovnih teoretsko-zgodovinskih korenin, kajti za anarhizmom ne stoji nobena sociološka ali filozofska šola, obenem se tudi ne naslanja na katerikoli tradicijo« (Sekelj 1987, 1). Anarhistična misel se razlikuje od svojih sorodnic, liberalizma in marksizma. V 19. stoletju je torej dobila svoje mesto na političnem zemljevidu, razlog za to lahko najdemo v takratni industrijski revoluciji. Posledica je bil množični porast delavskega in s tem upad srednjega razreda, z njimi pa manufakturni in obrtniški način proizvodnje. Zaradi vse večje stiske je prihajalo do raznih poskusov ustanavljanja delavskih organizacij. Sekelj še poroča, da so »na te organizacije, v teoriji in praksi zelo vplivale številne vstaje, upori, kot tudi nova (1848) in stara revolucionarna tradicija /.../ Prav tako je bila osnovna lastnost teh delavskih organizacij in njihovih vodij – vse do oblikovanja in ustanovitve programsko usmerjenih množičnih in modernih delavskih političnih strank – heterogenost in zmedenost sredstev in ciljev, h katerim so težili« (Sekelj 1987, 4). Anarhistična tradicija je torej zajela vso Evropo, tudi Slovenijo in prav Slovenija je, takrat pod Avstro-Ogrsko oblastjo, občutila vso okupatorjevo silo, bodisi skozi gospodarsko izkoriščevanje bodisi kot psihološko zatiranje. To se je najbolj odražalo pri proletariatu in tudi na Slovenskem so v 70-ih letih 19. stoletja delavci začeli ustanavljati delavska izobraževalna društva. Vpliv anarhizma se je izrazilo povečal aprila

1871 z obiskom znanega anarhista Johanna Mosta v Ljubljani. Eden prvih pomembnih protagonistov anarhistične misli med slovenskim delavstvom je bil Matija Kunc. Pod vplivom Mostove »propagande dejanj« so bila na dnevnem redu društev vprašanja, kot so splošna neposredna volilna pravica, svoboda tiska, društev in zborovanj, položaj Avstrije in stališča delovnih državljanov do takratnega ministrstva, pomen delavskega gibanja ter korist in namen delavskih društev (Fischer 1983, 111). Prav tako velja omeniti, da so se takratni radikalni agitatorji ukvarjali tudi z vprašanjem zaporov in dela ujetnikov na ljubljanskem gradu in v prisilnih delavnicah. Prav ta vprašanja v takratni politiki niso bila v ospredju oz. na dnevnem redu. Povedano drugače, problematika in vprašanja povezana s kritiko družbe niso bila zaželjena. Kunc je prav tako izpostavljajl izkoriščanje delavcev ter za krizo delavskega gibanja krivil nacionalne spore. Menil je tudi, da se lahko z dobro agitacijo na javnih shodih delavcem »odpre oči« (Fischer 1983, 113). Avstrijsko delavsko gibanje je bilo po začetnih nesoglasjih odtlej razdeljeno na zmerno, reformistično strujo in radikalno, anarhistično usmerjeno strujo (Fischer 1983, 153). Glavno vprašanje, pri katerem sta se ti dve struji razhajali, je bilo: volitve ali ne.

Poleg Johanna Mosta (ki je s svojim časopisom Freiheit zastopal vse bolj radikalna – teroristična načela, ta časopis je vplival tudi na nekatera delavska društva) velja omeniti še Josefa Peukerta, moža, ki je imel velik vpliv na glavne protagoniste radikalne struje, med drugimi so to bili Franc Železnikar, Ferdinand Tuma, Edvard Kriegl in Fran Šturm. Ti so bili kasneje žrtve Celovškega procesa, kjer je bil Franc Železnikar osrednja figura procesa, saj je veljal za najpomembnejšega nosilca progresivne misli znotraj delavskih društev, ki je v treh letih svojega delovanja (1881–1884) povzročil prepore anarhizma. V obtožnici omenjenim protagonistom, je bilo navedeno, da »so imeli na družabnih delavskih shodih v času od septembra 1883 do februarja 1884 govore, v katerih so pojasnjevali, da delavci po zakoniti poti ne morejo ničesar doseči in da jim more pomagati le prevrat vsega obstoječega, ekonomska osvoboditev in propaganda dejanj, da morajo zato na vse načine podpirati anarhistično stranko – začeti nekaj, da bi nasilno spremenili vladavino s povzročitvijo upora ali državljanske vojne« (Fischer 1983, 160).

Fischerjeva sicer dodaja, da jim tega niso dokazali, iz tekstov obtožnic pa je razvidno, a) da je bil celoten proces prepleten s pričami, ki so spreminjale svoja pričanja in prepričanja (prehod k »zmernimi« demokrati oz. socialdemokrati), b) da je bilo sodišče pri procesu zelo pristransko. Že dejstvo, da je grešni kozel postal Železnikar, ki je bil edini obsojen na kar osemletno (kasneje so jo spremenili v desetletno) zaporno kazen, pove, da so bili anarhisti v

drugi polovici 19. stoletja, tako kot drugod po Evropi, nešteto krat kazensko ovadeni, preganjani, po krivem obsojeni in kot večinoma nedolžni posamezniki končali v zaporih.

3.2 Anarhizem na Slovenskem v letih 1900-1968

Da bi lažje razumeli dogajanje na začetku in v nadaljevanju 20. stoletja, smo podali kratek oris razvoja anarhistične misli na Slovenskem v 19. stoletju (če smo natančnejši v drugi polovici 19. stoletja). Anarhizem je bil na Slovenskem takrat v trdnem vzponu, predvsem zaradi vpliva zunanjih dejavnikov na delavstvo. Kljub vsem težavam in tegobam pa vpliv anarhizma ni popolnoma zamrl. Za lažje razumevanje bomo posamezna obdobja razdelili časovno oz. kronološko, čeprav to ne pomeni, da bomo zajeli vse akterje in ideje. Za lažjo preglednost bomo skušali že vmes in tudi na koncu vsakega obdobja reflektirati anarhistično politično misel, kako in če se je sploh manifestirala.

Če se ozremo na dogajanja konec 19. stoletja, je proces v Celovcu zelo vplival tako na javnost kot na sam razvoj politične misli anarhizma. Za boljšo percepcijo lahko prikažemo, kako so klerikalno-konzervativne struje interpretirale anarhizem. Takrat so bili glavni medij seveda časopisi, ki so zelo vplivali na javno mnenje. Tako lahko v časopisu Kmetijske in rokodelske novice opazimo rubriko »Anarhisti«, kar bi lahko danes razumeli kot »Črna kronika anarhizma«. Tu so objavljali predvsem teroristične napade, atentate in ostala »kriminalna« dejanja. Razumevanje torej lahko strnemo: »Ker so se požiganja vršila skoraj hkrati na raznih krajih, si moramo misliti, da imamo takoj opraviti z dobro organizirano družbo zločincev« (Kmetijske in rokodelske novice 1894, 456). Kasneje (1899, 72) celo zaznamo interpretacijo anarhista: »Kaj je tedaj anarhist? Najboljši odgovor na to vprašanje je: anarhist je človek, ki ga ne more zadovoljiti nikakršna državna uprava, ki hoče odločevati o vsem in nad vsem, pa vendar ne ve, kaj hoče. Zunaj hudobnih, a prebrisanih vodij, ki so pa vsi daleč od strelišča, so vsi drugi večinoma le prenapeti in zapeljani reveži – žrtve brezvestnih hujskačev«. V vseh teh časopisih torej opazimo negativno interpretacijo anarhizma, toda obsojala ga ni zgolj klerikalna struja. Liberalno usmerjeni časopis Slovenski narod (1884) opisuje anarhizem kot »najnovejšo bolezen človeške družbe«, in tudi ostali

liberalni časniki niso bili prizanesljivejši pri izbiri besed. Take interpretacije so bile prvi znak, da lahko opazimo razklanost med liberalci, katoliki in (narodnimi) radikalci.¹⁴

Proces v Celovcu je poleg omenjenih razprtij pustil posledice tudi na posameznikih, kajti veliko radikalno mislečih ljudi se je ali izselilo ali preobrazilo v socialne demokrate. Med tistimi, ki so se izselili, in za katerega je v literaturi znano, da je bil samooklicani anarhist, je Anton Klemenčič. V ZDA se je distanciral od teroristično usmerjenih anarhistov, ter v komunah živel po načelih anarho-pacifista Tolstoja.¹⁵

Če je imel v 19. stoletju Dunaj največji vpliv na razmah anarhistične ideje pri nas, pa za (začetek) 20. stoletja to predstavlja Trst. Za slovenski prostor - in pretok informacij - je bil predvsem pomemben Rudolf Golouh, ki je svoje radikalno-politično stališče razvijal že v mladosti. Poznal je dela ruskega revolucionarnega anarhista Petra Kropotkina in poleg ostalih filozofov prebiral tudi Stirnerjevo delo *Edini in njegova lastnina*. Takrat ga je, po njegovih besedah, anarhizem dokončno fasciniral. O svojem delovanju v Trstu zapiše:

V opisanem svobodnem združenju ljudi različnega stanu in različne kulture – organizacije med nami ni bilo, nekateri so jo celo odklanjali, češ da ovira osebno svobodo – smo se ukvarjali predvsem z vprašanjem svobodnega socializma in njegove realizacije. Socialistično urejeno človeško družbo smo si predstavljali kot svobodno asociacijo ljudi, povezanih v celoto le po nekih splošnoveljavnih etičnih načelih, kot svet, v katerem ne bo več meja, kjer bo imperializem nepoznan pojem, kjer ne podrejenih in nadrejenih, na kratko libertarizem, kakor smo ga imenovali med sabo. Načelo države (pojmovane v starem smislu te besede) smo sploh odklanjali, tudi zato, ker si nismo mogli prav predstavljati države brez teženj, ki jim stojijo nasproti težnje druge države, kar je moralo po našem mnenju nujno voditi do stalnega medsebojnega trenja med njimi. Sodili smo, da bo tudi v socialističnem svetu večja država skušala nujno pritegniti manjšo v svojo interesno sfero. Nekaj smisla je bilo v tem miselnem redu, prezrli pa smo, da bi se lahko isto zgodilo tudi v družbi, organizirani na osnovi svobodnih asociacij, v kateri bi lahko večja asociacija po isti logiki skušala podjarmiti manjšo ali šibkejšo (Golouh 1966, 15).

Pri Golouhu torej zaznavamo libertarno idejo, a kasneje, leta 1910, vstopi v takratno Jugoslovansko socialno demokratično stranko. To je v bistvu pomenilo konec anarhističnih idej, vseeno pa ne smemo zanemariti Golouhovo delovanje, toda nekateri, kot je npr. Dušan Kermavner dvomijo v pristnost Golouhovega anarhizma. Tako v polrecenziji kritizira Golouhove spomine in pravi pomen njegovih anarhističnih idej, saj je »v zapiskih podatke o

¹⁴ Kljub drugačni ideološki doktrini, pa v tem obdobju, lahko najdemo objektivni članek začetnika krščanskosocialnega gibanja Janeza Evangelista Kreka, ki je v *Socialnih pomenkih* (1896–1900) opisal, razčlenil in primerjal anarhizem in marksizem.

¹⁵ Več o Klemenčiču glej v Lončar, 1951.

svojem anarhističnem obdobju tako čudno 'prirezal', da se niti njegovemu anarhizmu niti njegovi takratni poitalijančenosti bralec ne more prav približati« (Kermavner 1968, 119).

Že od »pomladi narodov« leta 1848 se je na Slovenskem pojavljala ideja združitve vseh Jugoslovanskih narodov. Kljub poskusu nekaterih intelektualcev in klerikalnih, liberalnih ali socialdemokratskih skupin, pa je najbolj radikalno stališče do tedaj zavzemala – takrat pretežno dijaško gibanje, z veliko podporo študentov – Organizacija jugoslovanskih srednješolcev. Sčasoma akterje te organizacije - zaradi njihovega glasila *Preporod* -, poimenujejo preporodovci.¹⁶ V glasilu s povečini provokativno vsebino, so si zastavili cilj: »odkrito revolucionarno delo za dosego politično in gospodarsko neodvisne Jugoslavije, ki naj združi v svojih mejah vse jugoslovanske narode. Pri tem so postavili tudi novo metodo za uresničevanje tega cilja: nova država se bo rodila samo v ognju in krvi, ne pa z mirno revolucijo, še manj pa v okviru Avstro-Ogrske monarhije« (Ponikvar 1970, 325).

Preporodovci so si s svojim izrazitim revolucionarnim jugoslovansko-nacionalnim programom prizadevali za skupno državo s Hrvati in Srbi. Kljub delnemu pretiranemu domoljubju (kar je seveda, glede na okoliščine razumljivo), pa lahko v Preporodu zaznamo anarhistične težnje za svobodo, medtem pa Avstro-Ogrske politične stranke in parlament, kot bomo videli, razglašajo za zlo.

Preporodovci prezirajo politične stranke, saj naj bi zaradi svojega hlapčevstva razdirale Slovenski narod.¹⁷ Prezir do strankarske opredeljenosti je šel celo tako daleč, da so se izogibali pridevniku »Napreden«, saj je takrat že obstajala Narodna napredna stranka, katere vodja je bil pisatelj Ivan Tavčar¹⁸. Preporodovci v tem obdobju večkrat ponavljajo, da »naš narod nima nobenega smisla za politične ideale obstoječih strank, pač je navdušen in popolnoma razumeva jugoslovanski nacionalni ideal« (Kolar 1930, 69). Ravno zato so struje začele obtoževati Preporodovce ilirizma, ti so pa odgovorili, da »zavračajo vsako nasilno jezikovno združevanje, ker smo prepričani, da rodi nasilje in umeten razvoj v življenju narodovem največje zlo; zakaj narod je organizem in more kot tak uspevati v tistem miljeju in pod tistimi pogoji, za katere je ustvarjen. Iz istega razloga pa ne jemljemo jezikovnega

¹⁶ Za glavne protagoniste tega gibanja veljajo Avgust Jenko (1894–1914), Ivan Endlicher (1891–1915), Franc Fabjančič (1891–1915), Janko Kos (1891–1924), Vladislav Fabjančič (1894–1950), Janže Novak (1893–1934), Adolf Ponikvar in Evgen Lovšin.

¹⁷ Ironija je, da so klerikalci in liberalci očitali isto njim samim.

¹⁸ O strankah in njenih družbeno-političnih programih do prve svetovne vojne glej Turk in Ponikvar (v Ponikvar 1970, 50–74); Ponikvar (1970, 326).

združevanja po naravnem razvoju za nikakršno zlo« (ibid. 74). Avtor teh besed Avgust Jenko, ki je veljal za enega najbolj radikalnih znotraj preporodovcev, v sicer cenzuriranem delu članka nadaljuje, da bodo »dokazali svetu, da je mogoče ustvariti nov pojem o naciji, ustvarili ga bodo s svojim vzgledom. Trije narodi bodo tvorili eno narodno telo po principu največje svobode in največjega demokratizma. V tej celoti bo prišla do veljave vsaka individualnost, vsak najmanjši del bo svobodno odločeval o vseh vprašanjih, družila pa nas bo ljubezen do naše blagoslovljene zemlje, vera v narod in neizprosni boj zoper tujo, sovražno raso« (ibid., 75).

V obeh zgornjih izsekih vidimo, da so preporodovci verjeli v solidarnost Jugoslovanskih narodov. Pravzaprav so sprejeli naraven kulturni razvoj Slovencev v prihodnji družbi. Če se obrnemo na besedo individualizem, in »vsak najmanjši del«, lahko opazimo, da cilja na decentralizacijo odločanja, torej skuša prikazati, da se bo vsak narod posebej odločal o državnih zadevah: govorimo o zametkih jugoslovanskega federalizma. Turk (v Ponikvar 1970, 71) pa nasprotno, piše da si preporodovci niso delali skrbi, kakšna naj bi bila (skupna) država po politični ureditvi, to vprašanje so prepustili razvoju.

Za razumevanje vpliva radikalnih idej na Preporod je potrebno ponovno citirati Avgusta Jenka. Kot zapiše Kolar je Jenko

videl globlje in je zaklical mladini in vsemu narodu: pustite to zmoto, vera v dunajski parlament je – utopija! Ne gre za 'revolucijo' zaradi revolucije, marveč za biti ali ne biti. Dvanajsta ura bije! ... Če bi bili naši politiki pošteni, bi morali ob vsaki priliki ostro in odločno naglašati našo nacionalno zahtevo brez krinke in laži, čeprav bi prišli radi tega v nasprotje z vladajočimi elementi. Tak nastop bi nam vsaj v toliko koristil, ker bi bil resničen izraz narodove volje; s tem bi se utrjevala narodna zavest in jasno bi bila začrtana prava pot; proč od parlamenta in v boj /.../ Skrajno nesmiselno je pričakovati od parlamentarnega boja rešitev naših nacionalnih problemov. Saj je v življenjskem interesu Nemštva, ki potrebuje neobhodno teritorij za svojo ekspanzivnost, da obdrži nadvlado nad ostalimi avstrijskimi narodi s katerimikoli sredstvi, če je treba tudi z najbrutalnejšim nasiljem, ne glede na to, da so mu že po avstrijskih zakonih garantirani različni privilegiji. Stvar je čisto v redu, krivi smo sami, ker si nočemo pomagati. Popolnoma brez pomena je, da se pritožujemo radi krivic, ki jih trpimo, da vedno znova konstatiramo in pribijamo nasilja naših narodnih sovražnikov ter pojem v klavni procesiji žalostni psalm devet in devetdesetih narodnih krivic. Naša krivda je, le še vedno nismo sprevideli, kaj sledi iz tega početja naših nasprotnikov nujno in logično za nas. Konsekvenca je čisto jasna in očitna, le da je še ni nihče uvidel, ali pa se je ni upal izraziti. /.../ Parlament je utopija. Vanj hodijo poslanci le v svojo korist in jim je na skrbi le njihova sijajna kariera in pol želodec bolj, kakor pa resničen narodov blagor. In v parlament vstopajo tudi tisti sinovi slovenske zemlje, ki so tako slabotni, skeptični in

boječi, da si ne upajo verovati v samopomoč, v aktivno silo naroda, katera pa bo izbruhnila kljub vsemu tiranstvu (ibid. 84–85).

V tem odlomku lahko prepoznamo razmišljanje mladega revolucionarja, ki je v parlamentu videl zlo. Vendar to zlo vidi v tujcu, medtem ko ima slovenskega politika za hlapca. Sredstev za združitev v skupno jugoslovansko državo Jenko ni izbiral. V svoji zavesti je spoznal, da ima »revolucija velik pomen za razvoj človeške družbe, ker je izraz tistega, kar ima narod za dobro in pravo« (Turk 1966, 398).

Zadnje veliko dejanje prepородovcev je bila organizacija dijaške stavke, marca 1914. Stavka je bila posledica prepovedi uradne proslave 500-letnice zadnjega ustoličenja koroških vojvod. Za ta namen je bila izdana provokativna brošura »Klic od Gospe Svete«, katere avtor je bil Adolf Ponikvar. Prav to dejanje pa lahko označimo kot začetek konca prepородovcev.

28. junija je bil izveden atentat na avstrijskega prestolonaslednika Franca Ferdinanda in njegovo ženo. Že drugi dan se začnejo aretacije vseh radikalno usmerjenih gibanj v Srbiji ter BiH in pri tem Slovenija ni bila nikakršna izjema.¹⁹ Posledica aretacij je bila tudi zaplenba skoraj celotne 12. številke glasila *Preporod*. Vrstila so se zalezovanja in obtožnice vseh protagonistov gibanja. Spletkarske in izdajalske obtožnice pripeljejo do tega, da se prepородovci sesujejo sami vase²⁰. Še istega leta je sledilo sojenje v Ljubljani, znano kot veleizdajniški proces in bilo na kratke zaporne ter nizke denarne kazni obsojenih čez trideset dijakov.²¹ Ne glede na to se sproži ponovni postopek sojenja, tokrat v Gradcu in zgolj za Ivana Endlicherja in Janžeta Novaka, saj naj bi bilo največ obremenilnih dokazov prav proti njima – oba sta bila obsojena na 5 let zavora.²²

Dejstvo je, da v primeru prepородovcev anarhistična politična misel ni v celoti izražena, saj je bil njihov glavni cilj skupna država južnoslovanskih narodov.²³ To je, glede na prostor in čas, v katerem so takratni dijaki in študentje živeli, razumljivo. Znano je, da je bila Slovenija še

¹⁹ Več o tem glej Janko Omahen: *Preiskave in aretacije* (v Ponikvar, 1970).

²⁰ Glej Adolf Ponikvar ur. (1970): *Dodatek k knjigi* 405–482.

²¹ Jenko in (Franc) Fabjančič izgubita življenje v vojni, Endlicher umre v zaporu; Janže Novak, obsojen sprva na 5 mesecev nato na 5 let zavora, umre naravne smrti; Evgen Lovšin, obsojen na pol leta prav tako; Vladislav Fabjančič umre naravne smrti.

²² Tukaj velja izpostaviti podobnost s Celovškim procesom 1884.

²³ Kot je izpostavil Turk (v Ponikvar 1970, 70–71), prepородovsko gibanje ni bilo zgolj nacionalno, imelo je tudi nekaj socialnih potez, čeprav je bilo idejno težišče v narodnoosvobodilni jugoslovanski ideji, s ciljem, da se doseže svobodna nacionalna država. Glej tudi Dedijer 1966 (319–320).

vedno v hramu Avstro-Ogrske in apetit po lastni državi se je še povečal. Vendar pa v njihovi teoriji glede oblike združevanja nekaj manjka, saj kot utopisti, prepuščajo to prihodnosti. Prav tako se preporodovci ne posvečajo kapitalu, ki je za anarhistično idejo vendarle pomemben pogoj. Svoj program so utemeljili na nacionalni osnovi, problem kapitala za družbo spregledajo, usmerijo se le na osamosvojitve. Če je odprava kapital(izm)a za anarhizem pogoj, lahko za svobodo trdimo, da za anarhizem predstavlja prvi in ključni predpogoj delovanja družbe kot celote. Preporodovci so pojmu svoboda sicer posvečali ogromno pozornosti, saj so bili prepričani da brez nje, Slovenci kot narod ne (z)morejo obstati. Pri tem je treba dodati, da pojem svobode niso interpretirali v okviru anarhistične politične misli.

Po zatrtju Preporoda so se ideje narodno-radikalnih struj v zgodovini izgubile. Glavni vlogi v političnem življenju Slovencev prevzamejo liberalna, katoliška in socialdemokratska stranka. Leta 1919 se je ustanovila nova stranka, ki je krojila zgodovino Slovencev in Jugoslavije – Komunistična partija, katere člani so se odcepili od socialdemokratske stranke. Pod vodstvom kralja Aleksandra Karadjordjevića ne moremo iskati zgodovine anarhističnih idej, kajti imel je, sploh po uveljavitvi šestojanuarske diktature, skorajda avtoritaren nadzor nad političnim dogajanjem. Pravzaprav je tudi kasneje, v komunističnem obdobju situacija identična, ko s podporo Sovjetske Zveze komunizem prevzame vodilno vlogo v revolucionarnem boju za oblast. Skoraj istočasno se je začel vzpenjati italijanski fašizem, ki je prav tako ogromno pripomogel k razpustitvi in preganjanju anarhistov v Trstu: slovenski patrioti odidejo v ilegalo in tako je nastal TIGR. Nekaj komunistov se sicer pridruži tudi komunistični strani španske državljanske vojne, a o anarhistih ne moremo govoriti. Po drugi svetovni vojni je nastala nova skupna socialistična država, znotraj katere so se odnosi začeli krhati od 60. let naprej. To se je kazalo v nacionalističnih težnjah, študentskimi protesti in gibanji, razvojem civilne družbe in – posledično – pluralističnih političnih strank.

3.3 Anarhizem na Slovenskem v letih 1968–1972

Šestdeseta leta prejšnjega stoletja so v marsičem pomenile revolucijo – sploh za generacijo študentov leta 1968. Pozivu k avtonomnosti in reformi univerze francoskih študentov se je odzvala domala cela Evropa. Vendar, tako kot že skozi celotno magistrsko nalogo, lahko

opazimo, da je za Slovenijo veljala svojevrstna varianta radikalnih teženj, in enako lahko trdimo za študentska gibanja.

V šestdesetih letih dvajsetega stoletja so družbenopolitična vprašanja hladne vojne (Vietnam, jedrska oborožitev) in pojmi kot sta recimo seksualna revolucija in »zelena« zavest ter ostale, prinesla nov zagon radikalnih idej. V skladu s tem so se začela ustanavljati razna gibanja, ki so »zacvetela« leta 1968 v množičnih protestih. Tako nastane t. i. Nova levica. V Sloveniji se je gibanje sicer začelo istočasno, a če gledamo iz radikalne perspektive je svoj vrhunec doživelo leta 1971. V nadaljevanju si bomo ogledali nekaj citatov oz. analiz študentskega gibanja. Tako Božo Repe o začetkih gibanja poroča: »Vsa stvar se je zgodila v študentskem naselju, na zborovanju, v skladu z geslom, ki ga je študentom povedal podpredsednik Kavčičeve vlade dr. France Hočevar: 'Demokracija da, anarhija ne!' Dogovor je bil sklenjen hitro: več štipendij, več študentskih stolpičev, poseben radio za študente, študentski poslanec v skupščini. Študenti so leta 1968 dobili več, kot so jim prinesla kasnejša, manj sindikalna in bolj politična gibanja« (Dnevnik.si 2008; Repe 2003, 104–105).

Skupina avtorjev²⁴ (1982, XV) omenja »iluzijo, da se v študentskem gibanju kar najbolj transparentno izražajo globalni konflikti sodobnega sveta, da je študentsko gibanje neposreden izraz ekonomskih, političnih ipd. konfliktov, kar se je največkrat zaokroževalo v tezi, da predstavljajo v sodobnem svetu študentje in sploh mladi tisti revolucionarni subjekt, ki naj bi radikalno spremenil ustroj sodobnih družb«.

S tem skupina avtorjev zanika neposredno povezavo družbenoekonomskih razmer s študentskimi gibanji leta 1968, in pravzaprav trdijo nasprotno, da je za študenta pomemben izobraževalni proces in položaj študenta v njem (Skupina avtorjev 1982, XVI).

Štrajn (1986, 183–184) za študentska gibanja pravi, da »je šlo za specifičen fenomen relativno množičnega protesta svetovnega značaja, ki se navezuje na tradicijo proletarskega gibanja, tradicijo gibanj za državljanske pravice in na izročilo med- in povojnih intelektualnih gibanj«, obenem pa priznava, da omenjena definicija ne opredeljuje študentskega gibanja izčrpno, saj so bila študentska gibanja za takratne čase svojevrsten fenomen« (ibid.).

²⁴ Ciril Baškovič, Pavel Gantar, Marjan Pungartnik in Pavle Zgaga so avtorji oz. uredniki zbirke *Študentsko gibanje 1968-72*. Zaradi lažje preglednosti bomo v nadaljevanju namesto priimkov uporabljali izraz Skupina avtorjev.

Prva leta gibanja so predstavljala prelom z ozkogledno partijsko miselnostjo. Z ustanovitvijo Skupnosti študentov, so odkrili alternativo takratnim togi(m) študentski(m) organizacij(am)i in so med drugimi tudi s sloganom »hočemo univerzo, ki osvobaja«, ideološko podpirali komunizem oz. marksizem. Njihova poglobljena tendenca je bilo samoupravljanje znotraj sistema, to lahko vidimo v zahtevah: posvečenim večji avtonomnosti univerze; po pravičnejšemu dodeljevanu štipendij; po pravičnejših kriterijih pri vpisih in podobno. Zato je opaziti, da pretiranih konfrontacij med populacijo študentov in oblastjo, vsaj v Ljubljani, ni bilo.

V naslednjih dveh letih²⁵ je bila situacija ravno obratna, saj je prihajalo do številnih konfrontacij²⁶ in cenzur²⁷. Najbolj znani direktni akciji sta bili manifestacija Aškerčeve in zasedba Filozofske fakultete. Prva spontana akcija je bila akcija proti hrupu, ki je prihajala z Aškerčeve ceste, saj naj bi bil le-ta nevzdržen za potek predavanj, seminarjev in vaj. Naslednja zasedba je bila radikalnejša, saj so študentje zahtevali, da jih oblast končno usliši. Zahtev je bilo mnogo, vendar glavna ideja je bila v boju »za komunizem proti *komunizmu*«²⁸. Res je, da sta bili ti dve akciji radikalnejši od ostalih, a ideološko ostanejo na ravni komunizma. S to parolo so študentje poleg reform izobraževalnih procesov zahtevali tudi družbenogospodarske, saj je bila po njihovem mnenju prisotna čedalje večja agonija med populacijo, ki se je odražala tudi med študenti. Ne smemo pozabiti dejstva, da so študentje pravzaprav predstavljali levo krilo oz. Novo levico in da je bila njihova kritika uperjena v okviru sistema: »novolevičarska kritika na račun partije je v času gibanja pravzaprav pomenila poziv partiji, da ohrani organizirano silo delavskega razreda« (Štrajn v Illich 1986, 195). Pri tem pa študentje niso ustvarili širše slike, da je v bistvu problem sama oblast, torej celota. To je pa še ena izmed glavnih bojev anarhizma, ki se nagiba h korenitim družbenim spremembam.²⁹

²⁵ V bistvu lahko študentska gibanja razdelimo na dva dela: »zmerno« študentsko gibanje leta 1968 in »progresivno« študentsko gibanje iz leta 1971.

²⁶ Aretacija Franeta Adama in Milana Jesiha zaradi vloge pri zasedbi fakultet.

²⁷ To se nanaša predvsem na študentski časopis *Tribuna*, kjer so glavni protagonisti (kot so bili Jaša Zlobec, Boris Cizej, Darko Štrajn, Pavle Gantar in drugi).

²⁸ Stavek, ki ga je zapisal Jaša Zlobec v *Problemih* (Skupina avtorjev 1982, 167).

²⁹ Kot pravi Repe, se je »študentsko gibanje v Sloveniji in Jugoslaviji od podobnih gibanj po Evropi razlikovalo predvsem po tem, da so študenti tako v zahodni kot v vzhodni Evropi zavračali sistem in njegove institucije, v Jugoslaviji pa so se opredeljevali za avtentične vrednote socialističnega samoupravljanja, podpirali so politično vodstvo in nasprotovali reformam, ki bi z liberalizacijo gospodarstva povečale socialne razlike (Repe 2003, 108). O različnih aspektih gospodarskega stanja v Jugoslaviji v obdobju 1968–1988 glej npr. Čepič, Zdenko. 2010. SLOVENIJA - *Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*. Zbirka Vpogledi. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Borak, Neven. 2002. *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*. Ljubljana: Založba Sophia.

Če je bil Johann Most pomembna figura za anarhizem v drugi polovici 19. stoletja, je za študentsko gibanje '68 to predstavljal nizozemski anarhist Roel van Duijn. Na obisku v Ljubljani je nekajkrat predaval o anarhizmu, njegovih idejah in praktičnih vidikih in je vplival na nekatere posameznike, ki nato posvetijo anarhizmu več pozornosti.

Kmalu, po večjih akcijah študentskega gibanja, se situacija pomiri. Štrajn (1986, 189–190) ocenjuje, da je študentsko gibanje postopoma zamrlo v prvi polovici sedemdesetih let.³⁰ Vendar pa dodaja, da so se ta ista gibanja transformirala v obliki t. i. alternativnih gibanj – torej študentska gibanja naj bi naznanila pluralizacijo družbenih gibanj. Povedano drugače, študentsko gibanje je oblikovalo ključne koncepte političnih praks, ki so prišli na dan približno dvajset let kasneje. Tako nam lahko tudi Zlobčeva trditev (v Ilich 1986, 16), da so imele »partijske strukture popolnoma prav, ko so nam nekaternikom očitale, da smo anarholiberalci, da partija brez demokratičnega centralizma ni več partija, da razkrajamo partijsko monolitnost. Res smo jo razkrajali, oziroma bolje rečeno, bili smo simptom časa, ki je to monolitnost razkril kot preživelo in okostenelo, saj ni ne mogla ne znala več odgovarjati na vprašanja novega časa«, potrjuje prejšnjo ugotovitev, da so študentska gibanja pomenila velik premik k vprašanju oz. prevpraševanju oblasti in njegove ideologije. Kljub ideološki omejenosti, ki je ostala na ravni socializma/komunizma, pa ne gre zanikati vpliva študentskega gibanja na prihodnje dogodke, ki jih lahko brez pomislekov povežemo s tistimi, ki so sledili konec 70-ih in ki so se nadaljevali v naslednjem desetletju.

Ampak, ali lahko po vsem zapisanem še trdimo, da so vseeno študenti uporabljali anarhizem, toda kot metodo? Metodo v obliki direktne akcije, zavzetja (zasedanja) subjekta/objekta, in recimo libertarnih sloganov? To lahko potrdimo, saj so tudi ljubljanski študentje (pre) vzeli vlogo družbenega napredka resno, kljub temu, da so kot že rečeno ostali pri ideologiji (post)marksizma.

Skorajda istočasno, pod vplivom svetovne hipijevske (sub)kulture, nastane t. i. Komuna G7. V Tacnu, v hiši številka 75a so posamezniki skušali ustvariti utopični projekt. Komuna je bila sprva dokaj marginaliziran projekt, ki pa je sčasoma pridobil vse večjo javno in tudi mednarodno pozornost. Ideje so črpali iz Izraelskih kibucov in ameriških komun ter iz

³⁰ Študentsko gibanje se v študijskem letu 1971–72 razcepi na razne struje, večinoma levo radikalne, ki so obstajale le za kratek čas (npr. Gibanje 13. November, Alternativna univerza), za konec tega obdobja pa lahko označimo zaplembo štirih števil in razpustu uredništva študentskega lista Tribuna (Repe 2003, 107).

Amsterdama, ki je tedaj veljal za najbolj »drugačnim« prijazno mesto. Glavne ideje so bile samoorganizacija, solidarnost, enakopravnost itd., skratka tipična pravila za komuno. V luči študentskih gibanj, spoznajo tudi anarhizem, ki ga najbolj promovira Frane Adam, obenem tudi idejni vodja komune (Štrajn, intervju).³¹ Komuni se sčasoma pridružijo mnogi, tudi mladi intelektualci, ki so npr. tudi danes (pri)znani akademiki in profesorji, med njimi je tudi politik Miloš Pavlica.³² Zagotovo lahko trdimo, da so se anarhistični principi organiziranja pokazali tudi na primeru Komune. Vendar pa, kot smo ugotovili zgoraj, je tudi ta komuna delovala v okviru sistema. Če citiramo Vineta:

Namen je bil seveda kritika takratnega režima, ampak izražena na način, ki ga je tisti režim še dovoljeval. Se pravi, izražena z marksistično terminologijo. Druga terminologija je bila seveda strogo prepovedna. Tako da jaz sem se naslanjal malo na zahodne teoretike, pisce ali kaj takega in sem poizkušal nakazati, da tudi naš režim takrat ni nič kaj dosti drugačen, kot je bil zahodni kapitalističen, ki so ga opisovali za izkoriščevalskega in tako naprej. Seveda se nisem upal govoriti o diktaturi, politični diktaturi in tako naprej. To še danes včasih težko direktno o tem govorimo.

Čeprav je bil takratni sistem v fazi liberalizacije, in komuna ni imela večjih težav s policijo, pa lahko predpostavljamo, da bi bila situacija popolnoma drugačna, če bi javno propagirala kakršnekoli druge politične doktrine.

3.4 Anarhizem na Slovenskem v letih 1977–1989

Kot je bilo že za obdobje od 1968 do 1972 značilno, se je tudi kasneje anarhizem drugače izražal oziroma odražal v takratnem okolju. Situacija v Jugoslaviji je bila tokrat bolj kritična, saj so se kazale prve resne razpoke socialistične družbe. Težave so se kazale tako na družbenem kot na političnem področju in zdi se, da jih vladajoča elita nikakor ni mogla rešiti. Sam koncept samoupravnega socializma se je skrhal, kar se je seveda manifestiralo v dokončnem razpadu skupne države.

Anarhizem se kot družbeno-kulturni fenomen skozi evolucijo punka začne leta 1976 v Veliki Britaniji. V Slovenijo pride že leto za tem z ljubljanskimi Pankrti. Takrat šokirana Partija,

³¹ Za transkript intervjuja se obrnite na avtorja pričujoče magistrske naloge.

³² Jadran Sterle, tudi eden izmed ustanoviteljev Komune G7, režira in posname dokumentarni film z naslovom *Komuna G7 ali utopija na robu družbe*, ki izide leta 2008. Prav iz tega dokumentarnega filma črпам informacije.

sprva odreagira tako, da situacijo prepusti času. Resno obravnavanje punka v Sloveniji se začne z revijo *Punk-Problemi*. Slavoj Žižek v prvi številki, v predgovoru poda psihoanalitsko interpretacijo punka: »Zato, dragi bralec, ne pripisuj punku pozicije, ki jo le-ta ravno subvertira: prav odsotnost 'eksplicitne' perspektive nakazuje, da sam punk že govori iz nekega 'utopičnega, neodtujenega' mesta« (Žižek 1981). Žižek s tem pokaže določene simpatije do punka kot gibanja.³³

Punk je na začetku postal bolj subkultura nekega prostega, svobodnega, lahko rečemo šokantnega izražanja, kot samega sprejemanja ideologije oz. filozofije anarhizma *per se*. Tomc to dobro povzame, ko zapiše, da je anarhizem punku služil zgolj kot šala na račun oblasti (Tomc 2007). Frontmen skupine Pankrti Peter Lovšin celo javno izpostavi, da so »gojili bolj salonski anarhizem« (Lovšin 2007).³⁴ Povedano drugače, punk ni imel predvidene neke politične platforme.

Drugi, kot npr. Božo Repe (2006, 4–5) pa o začetnikih punka pravi, da »niso imeli ambicije, da bi spreminjali svet. Bil je predvsem v funkciji širjenja javnega prostora, svobodnejšega delovanja in izražanja drugačnosti izven uradnih institucij, vendar je že sredi osemdesetih let postal del etablirane mladinske kulture, prerasel je v multimedijsko kulturno dejavnost in začel dobivati tudi javne nagrade«. ³⁵ Pravzaprav bi pa »vsaj nekaj pojavov v punku, vsaj nekaj besedil ... lahko razumeli kot iskanje odgovorov na nekatera družbena vprašanja« (Herman v Hribar in ostali 2003, 64). Oblast je punk torej še tolerirala, ampak kmalu pride do konfrontacij med punkerji in Partijo, saj naj bi punk širil nacionalsocialistično ideologijo. Iz tega je sledila odmevna »nazipank afera« in ta dogodek je za vrsto let zaznamoval punkovsko gibanje.

³³ Tudi Vidmar navsezadnje priznava, da »je poleg nekaj izpustov«, ta simpatija oz. kritika omogočila, da so (prvi) *Punk-Problemi* takrat sploh izšli (Vidmar 2008).

³⁴ Ali H. Žerdin prav tako opiše Lovšina, češ da »samega sebe ni dojemal kot lojalnega, apolitičnega državljana sredinskih nazorov, njegova anarhistična nagnjenja pa so bila zgolj salonske vrste« (2003, 31). Tudi Stefano Lusa se strinja: »Čeprav so bila besedila pesmi Pankrtov politično zelo ostra, se je dejansko zanimanje glasbenikov zdelo bolj usmerjeno v zabavo in k dekletom kot pa v družbeno angažiranost in v spremembo sistema. Zamisel, da bi skupino predstavili kot protirežimski glasbeni ansambel, je bila preveč privlačna, da bi se ji odpovedali. Igor Vidmar, ki je postal resnični in pravi pobudnik slovenskega punka, je ob izdelavi prve plošče poudaril prav to, pevec skupine Peter Lovšin pa se je zavzemal za manj agresivno nastopanje« (Lusa v Čepič 2010, 342).

³⁵ Npr. nagrada *Sedem sekretara* SKOJ-a, ki so jo Pankrti prejeli za album *Dolgcajt*.

Druga številka Punk-Problemov, ki je bila vsebini bolj radikalna od prve številke – ne nazadnje je bila tudi strogo cenzurirana – bolj sistematično in analitično prikaže razmerje anarhizem–punk. S tem so tudi podane teoretične smernice do takrat »kaotičnemu« anarhizmu. V osemdesetih letih prav tako lahko opazimo prodor anarhistične misli v akademski svet z prevodom del Johanna Mosta (Jasna Fischer 1983) in *Antologijo anarhizma I&2* (Rudi Rizman 1986), obenem tudi v *Časopisu za kritiko znanosti* izhajajo članki, ki se dotikajo teoretskega anarhizma (Štrajn, Britovšek, Fischer itd.).

Sicer marsikdo ne razume punka kot pomembnega faktorja pri razvoju kasnejše civilne družbe, a dokažemo lahko nasprotno. Bože Repe se upravičeno sprašuje: »je pretirano reči, da je bil punk predhodnik družbenih gibanj?« (Repe 2003, 55). Repe se med drugimi tudi sprašuje, kakšen je prispevek punka k širjenju svobode, in ugotavlja, da je bil punk nekakšna odskočna deska za ustanovitev kasnejših t. i. alternativnih organizacij.³⁶ Med te lahko štejemo npr. Študentski kulturni center (ŠKUC), Center interesnih dejavnosti mladih in Forum itn. Prav tako so se pojavila mirovna, ekološka, feministična itd. gibanja, oz. kot bi dejal Blaž Vurnik (v Čepič 2010, 349) »družbena gibanja s teoretskim ozadjem«.

Bašin (v Tomc et al. 1999, 127) prav tako pripisuje punku veliko vlogo z zapisom, da z začetnimi pojavi, kot so provokacije in stil oblačenja niso opozarjali le na anomalije v tedanji družbi, ampak je tudi sprožila njeno liberalizacijo in demokratizacijo. Bašin tudi citira Rajka Muršiča, ki poudarja, da je »upor proti represiji sistema, ki je mobiliziral vse sile civilne družbe in se je preoblikoval – morda celo nehote – v jasno državotvorno silo« (ibid.). Sociolog Gregor Tomc je za intervju v Dnevniku trdil nasprotno: »skeptičen sem glede vloge punka pri padcu socializma, saj je padel tudi v deželah, kjer punka ni bilo. Vsi, ki si domišljajo, da so zelo pripomogli k temu, od punkerjev do disidentov, pretirano povečujejo svojo vlogo /.../ Punkerjem je bilo vseeno za samoupravni socializem, punk je zaživel svoje paralelno življenje stran od politike, v tem je bila njegova provokativnost« (Dnevnik.si 2009). O kasnejših obdobjih, pa pravi: »bili smo individualisti, ki smo cenili svojo takratno svobodo in svojo drugačnost. Tudi kasneje nismo postali kaj bistveno drugačni in poskušamo predvsem uresničevati – sami sebe«. Zanimivo je, da se Tomc ne identificira več kot punker.

³⁶ Vurnik pa nasprotno, trdi, da je punk našel svoje mesto v družbi zaradi Zveze socialistične mladine Slovenije, ter je posledično imela vpliv na nastanek družbenih gibanj. Več o vlogi ZSMS glej Vurnik, Blaž. 2005. *Med Marxom in punkom: vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije*. Ljubljana: Modrijan.

Eden bolj zanimivih rezultatov punkovskega gibanja je, da je vzpostavilo »tudi svojo lastno obliko organiziranosti, prvo avtonomno punkovsko organizacijo, FV (skupina študentov, ki se je pod vplivom punk scene preusmerila iz gledališke dejavnosti v organizacijo plesov, koncertov, snemanje videospotov, oblikovala lasten bend in delala multimedijske umetniške dogodke) (Tomc v Čepič 2010, 378).

Na začetku 80. let pride do ponovnega vzpona punka, ki je v besedilih bolj radikalen, njegov zvok pa bolj surov. Ta se je izražal prek t. i. ljubljanske *hardcore* scene in zato besedila postanejo bolj temačna, družbeno kritična in vse bolj pod vplivom anarhizma. Prav tako pride do ustanovitve kolektiva *Neue Slowenische Kunst*³⁷, t. i. kulturna retrogarda, ki s svojim provokativnim imidžem in scenskim namigovanjem na totalitarne režime dodobra pretrese glasbeno sceno in pri svojem delovanju kot umetniški pripomoček uporabi neoavantardizem.

Istočasno tudi v Mariboru začne delovati civilna družba. Maribor je s tem dobil aktivno rockersko in alternativno sceno, ki je nastajala v krogih okrog iniciative za Radio Marš, časopisa Katedra, MKC-ja, AGD Gustaf, Front Rocka itd. (Kosi 2009).

Če analiziramo anarhizem in njegov vpliv na punk, lahko zaključimo, da je punk predstavljal bolj odsev takratne družbene krize (smrt Tita), ki se ni znala spopasti z nastalo situacijo. Tako je punk skozi anarhizem skušal uveljaviti libertarne oblike izražanja mladih. Niso se uprli (samoupravnemu) sistemu, ampak zgolj proti njegovemu nesposobnem delovanju in nazadnjaškem »komunističnemu« mišljenju. Vseeno je bil punk, kljub popularnosti, marginalen. Tomc dobro zaključí: »... za ene je bil punk nekultura, ki ne sodi v socializem, za druge pa je bil družbeni pojav, ki kaže na težave socializma /.../ problem ni bil v punkerjih, ampak v socializmu« (Tomc v Hribar in ostali 2003, 88). Tomc to tudi potrjuje v intervjuju za Dnevnik, kjer je kritičen do vpliva komunizma kot ideologije in da ni resnica, da komunizem kot gibanje, ideale uresničuje v skupnosti (Dnevnik.si 2009). Tomc je s tem skušal povedati, da je bil proti prisilnim metodam vključevanja komunistične ideologije. Ravno zato so anarhizem sprejemali kot nekaj drugačnega. Za anarhizem pravi: »anarhizma nisem doživel kot političnega gibanja. Biti anarhist in se zavzemati za anarhistično družbo bi bilo paradoksalno, ker bi sproti teptal tisto, kar anarhija pomeni. To, kar me je zanimalo v punku,

³⁷ Protagonisti NSK so bili glasbena skupina Laibach, Gledališče sester Scipion Nasic in skupina umetnikov, predvsem slikarjev z imenom IRWIN.

je bil anarhičen odnos do življenja, moja osebna zgodba, moj upor proti okolju, ne pa to, da bi skušal uresničevati ideale za druge« (ibid.).

Na vprašanje, »ali ste antikomunisti« in »ali ste anarhisti«, so leta 1984 člani hardcore punk skupine U.B.R. (Uporniki Brez Razloga) v intervjuju na prvo odgovorili: »Ne, nismo antikomunisti, čeprav sovražimo komunistične oportuniste v Jugoslaviji. Sovražimo tiste komuniste, ki imajo v lasti mercedese in živijo v vilah«, na drugo vprašanje pa odgovarjajo: »nismo anarhisti. Mogoče smo, ampak sami nimamo za take«. V nadaljevanju intervjuja potrjujejo, da niso utopisti, saj ne verjamejo, da bi anarhija v Jugoslaviji uspela. Mogoče zgolj kot komuna/v komuni (Rock'n'roll 1984).

Prav ti odgovori potrjujejo tezo, da je tudi anarhizem kot politična misel bila izredno drugačna, tudi v primeru punka na Slovenskem.

3.5 Anarhizem na Slovenskem v letih 1989–1999

Burni dogodki, ki so sledili na koncu 80. let in začetku 90. let je prinesel nov val progresivne politične misli na Slovenskem. Organizacije, ki so se rodile v 80. letih so kot civilna družba delovali še naprej. Pri tem so po osamosvojitvi Slovenije kmalu spoznali, da se je strankarska arena utrdila in da se je njihova vloga zmanjš(ev)ala v primerjavi z prejšnjimi leti. Nekateri se umaknejo na margino, drugi pa se posvetijo novim bojem, ki trajajo še danes. Del civilne družbe se radikalizira, tudi zaradi vpliva anarhizma in drugih libertarnih idej, ter tako odpira nova družbenopolitična vprašanja. To obdobje lahko označimo kot za preporod anarhizma in njegov ponovni vstop v alternativno politično areno.

Tako konec 80-ih let nastane t. i. Antizvezna akademska anarhistična aliansa (AAAA), pod taktiriko Iztoka Saksida-Saxa. Ta tudi kandidira na prvih večstrankarskih volitvah s pacifističnim programom. Ramet (v Ravbar 2012, 5) o AAAA zapiše, da »je obstajal majhen anarhistični klub, ki se je misteriozno imenoval AAAA in je komuniciral z javnostjo na bazi popolne anonimnosti«.

Posledica novih radikalnih idej je prav tako zasedba oz. skvotiranje Ljubljanske »Metelkove«.³⁸ Po procesu denacionalizacije je bivša kasarna nekaj let samevala. V obdobju novih idej in odpiranja drugačnih in alternativnih vzorov, se posamezniki odločijo, da po svoje izkažejo inovativnost. To storijo tako, da zavzamejo prostore bivše kasarne na Metelkovi.

Pri tem jih podpira skupina intelektualcev okrog projekta imenovanega »Projekt Metelkova«.³⁹

Z ostalimi društvi, kot je npr. društvo ŠKUC, se nekaj za tem ustanovi skupno društvo imenovano »Mreža za Metelkovo« (MzM). Mreža se je borila za zasedbo Metelkove, ki bi prinesla svobodno, alternativno subverzijo v te zapuščene prostore in to jim tudi uspe. Istočasno nastanejo razni, predvsem miroljubni kolektivi z anarhističnimi idejami, med drugimi tudi zaradi vojne v bivši Jugoslaviji. Nekatere so bile nevladne, druge pa skrajno alternativne. Ena od teh je bil, v javnosti neznan, Kolektiv nenasilnega delovanja (K.N.D.), ki je deloval v letih 1989–1998, in v tem času širi anarhistične ideje in sodeluje pri izdajanju glasila slovenskih anarhistov Preporod (FAO 2012, 8). Naslednje je bilo Gibanje za kulturo miru in nenasilja. Vse to so kolektivi, ki tudi sodelujejo pri zasedbi Metelkove.

Pri tem jim pomagajo anarhistični kolektivi, kot so TOTALITAR in Kolektiv anarhistično pacifistične akcije (K.A.P.A.). Slednji, je sredi 90-ih let predstavljal protagonista anarhistične misli na Slovenskem. Redno so se vključevali v borbo za obstoj Metelkove in vsega, kar je z njo povezano. Njihove akcije prav tako vključujejo demonstracije za ozaveščanje družbe o sodobnih problemih (npr. Anti McDonalds in Anti jedrska akciji) (Korda Andrič 2008, 30). Za odprtje prve anarhistične info-točke je poskrbel KUD Anarhiv, ki je obenem skrbel za diskusije, sestanke, predstavitve, itn., medtem ko je za distribucijo radikalne, libertarne in anarhistične literature skrbela Škratova čitalnica – radikalna infoteka.

Zakaj je primer Metelkove pomemben za preučevanje? Če smo za 80. leta ugotovili, da je bil pojem svobode še v povojih, se je v primeru boja za Metelkovo pojem (anarhistične) svobode tukaj razplamtel. Anarhizem v tem primeru lahko vidimo v tem, da so se aktivno vključili v delovanje raznorazna društva, kot so mirovniška, gejevsko-lezbična, feministična, umetniška

³⁸ Velja tudi omeniti, da je že v 70-ih letih prišlo do zasedbe vile na Erjavčevi ulici v Ljubljani pod vplivom študentskih gibanj, kar je pomenilo še dodatno opozarjanje na socialno stisko.

³⁹ Tomaž Mastnak; Marko Hren; Bratko Bibič; Nikolai Jeffs; Rastko Močnik; Pavel Gantar itn. Ne gre zanikati vloge »Projekta Metelkova« in posameznikov, ki so v njem sodelovali, saj so le-ti sodelovali tudi kasneje (recimo v »MzM«) in veliko pripomogli k obstoju samega »mesta« na Metelkovi.

in tudi društvo hendikepiranih. Anarhizem je bil poligon za eksperimentiranje in konfrontacijo z oblastmi.

Pri tem velja omeniti še drugo zasedbo, sicer v javnosti manj izpostavljene nekdanje vojaške pekarnе v Mariboru. Tam se ustanovi kulturni center poimenovan Pekarna.⁴⁰ Pri njeni zasedbi se podobno kot pri Metelkovi ustanovi neformalna organizacija Magdalenska mreža, ki skuša pridobiti prostore in skuša organizirati posameznike v celoto. Kasneje, leta 1996, se organizacija formalizira kot Zavod, in sicer Zavod Pekarna magdalenske mreže.

V Ljubljani se leta 1999 zgodi nova zasedba, zasedba Cukrarne. Zasedbo izvedejo predvsem mladi anarhisti, ki nato ustanovijo Anarhistični Kolektiv Cukrarna. Pri tem obenem propagirajo skvot(iranje) in anarhistično misel. Njihove glavne akcije so bili protesti ob obisku Billa Clintona in fašistični politiki Jörga Heiderja. Znotraj kolektiva se prav tako ustanovi afinitetna skupina AFF (Anti Fašistična Fronta).⁴¹ Cukrarno pod represivnimi metodami zapečatijo, ista usoda doleti Vilo Maro, ki jo istega leta zasedejo, vendar se po hitrem postopku zapre.

Odnosi v vseh primerih skvotov so si bili podobni. Tako je Borut Brumen (v Hren in ostali 1999, 58–59) označil odnose med »Metelkovci« kot za t. i. plemenski anarhizem, saj je kot etnolog nasprotoval dotedanjim oblastniškimi diskurzom. Verjel je, da so Metelkovci uspeli obdržati svoj status le zgolj in zaradi egalitarnega medsebojnega odnosa in anarhične oblike sožitja posameznikov. Metelkovci so imeli obojestranske interese za skupno življenje in ustvarjanje. V praksi je torej nasprotoval »čakanju Godota« in je med vrsticami opozoril, da se lahko obnese le direktna akcija, saj država (v tem primeru tudi Mestna občina Ljubljana) ni kazala nobenih interesov (kar je vsekakor tudi logično, saj od Metelkovcev ni bilo pričakovati nikakršnega profita).

Metelkovci so za svoje delovanje uporabljali načela neposredne demokracije, tj. direktne akcije. Redno so v svoje delovanje vključevali skupščine in sestanke. Vprašanje je bilo vedno: kako preživeti in kakšne metode boja uporabiti proti občini. Opozoriti moramo, da je

⁴⁰ Več o Pekarni, njenem delovanju, o principih itn., glej <http://www.pekarna.org/web/index.php?page=kontekst&id=62>

⁴¹ Povzeto po: *Social Anarhistična Federacija – Od lokalne organizacije do mednarodne borbe*. Dostopno prek: http://www.a-federacija.org/wp-content/uploads/2010/04/saf-od_lokalne_organizacije_do_mednarodne_borbe.pdf (16. 6. 2013)

bil ta boj tako kot kulturnen, tudi političen, saj je odprl možnost participacije družbenih gibanj. Metelkova je torej mesto, kjer prihaja do interakcij in konfliktov, tako znotraj akterjev (MzM, zavod Retina, intelektualci idr.) kot tudi v odnosu notranjost-zunanost (Metelkovci vs država, MOL).⁴²

Za Metelkovo lahko trdimo, da so se uporabljala svobodna anarhistična prepričanja, vendar v določeni meri. Zapisali smo že, da je tudi znotraj Metelkove prišlo do trenj, s katerimi sredstvi naj se Metelkova ohrani. To je bila posledica raznolikosti aktivistov oz. akterjev, ki so Metelkovo uporabljali za svoje dejavnosti. Lahko pa sklenemo, da se brez libertarne oz. boljše rečene avtonomne ideje, Metelkova ne bi obdržala vse do danes. Poanta Metelkove je bila v družbenih odnosih med prebivalci in obiskovalci znotraj nje. Prav to lahko trdimo za KC Pekarna v Mariboru, saj ko prebiramo poročila in literaturo, hitro pridemo do sklepa, da so bile težave – organiziranja, konfliktov, kooperacije, konfrontacije itn. – dokaj identične tistimi na Metelkovi.⁴³

Skvotiranje je torej pomenil nov zagon anarhistične ideje ne le v Sloveniji ampak tudi v tujini. Skvot pomeni alternativo neoliberalistični politiki, predstavlja drugačno življenje in predvsem predstavlja upor. V Sloveniji je zasedba Metelkove pomenila obet za prihodnost, pa čeprav nekateri skvoti/socialni centri niso, zaradi takšnih ali drugačnih razlogov zaživelii oz. preživelii.

Tudi punk 90-ih let, prenese nekatere poglavitne značilnosti 80-ih. Ena od teh je etika *Do it yourself* ali *D.I.Y.* Značilnost tega ni bilo zgolj ustvarjanje lastnih oblek, lastnih kaset, plošč in CD-jev, temveč je pomenilo tudi izdajanje fanzinov. »Opisovanje in izmenjavanje izdelkov, medsebojna pomoč pri organizaciji turnej«, zapiše Bašin, »ohranjajo in gojijo zavest o solidarnosti in tudi multikulturalizmu, ki je podkrepjen z bojem za človekove pravice in bojem proti mučenju in ubijanju živali, nasprotovanju velikim industrijskim korporacijam in multinacionalkam ter podpori zatiranim manjšinam« (Bašin v Tomc et al. 129). Bašin tudi izpostavi vpliv anarhizma in pacifizma na punk etiko. Punk torej skozi

⁴² Lahko se navežemo na Gregorja Kosija, ki za primer Mariborske Pekarne zapiše (in kar lahko navežemo tudi za vse odnose med alternativno kulturo in državo/občino): »ob umeščanju alternative v vsakdanjo in navadno kulturo, ki mora biti temu primerno financirana, ter opozarjanju na paradoks, da so na odločilnih mestih oz. položajih odločanja isti ljudje kot v minulem sistemu, se je pokazalo, da gibanje za prostore in načine izražanja ponovno prehiteva utečeni sistem kulturne politike, ki ni bil dorasel novim gibanjem in temu primerno nezmožen odzivanja ter spodbujanja tovrstnega delovanja in izražanja«.

⁴³ Zapisano seveda ne pomeni, da je danes situacija drugačna, saj tako Metelkova kot Pekarna še vedno obstajata.

anarhizem prevzame nove oblike družbenega in političnega boja in gradi solidarnost ter odpor.

4 Ekskurz: Umetnostno in literarno udejstvovanje skozi prizmo anarhizma

V uvodu smo že izpostavili, da kakršnokoli strokovno akademsko delo ne more temeljiti zgolj na enem družboslovnem aspektu. To delo je sicer zastavljeno kot politološka raziskava, a že vmes smo se posvetili tudi kulturnim aspektom, ki ga je prinesla glasba, npr. punk. V teoretičnem delu smo izpostavili pomembnost metodološkega anarhizma in do zdaj smo tudi sledili takemu vzorcu. V političnem diskurzu marsikdo ne smatra umetnostno in literarno udejstvovanje kot upor. Takšen vzorec opazimo tudi na primeru Slovenije, kjer se ti dve zvrsti uporabljata predvsem za narodno ozaveščanje, in sicer prek teh dveh vidikov se nacija (po teoriji) ohranja. Zaradi tega razloga pa v nadaljevanju obračamo diskurz in trdimo, da je se skozi umetnost, knjige, pesmi itn., odraža tudi upor, proti sistemu, izkoriščanju, revščini in boj za svobodo in emancipacijo človeka. Politična misel teh posameznikov je bila odsev časa in okolja, v katerem so živeli in prav to jih dela posebne (zato poglavje tudi v tem primeru razdelimo kronološko). Prav zato jih moramo obravnavati posebej, saj so s svojim delom veliko pripomogli k umetnosti in literarnosti in kot bomo videli, jih upravičeno štejemo med metodološke anarhiste.

Socialistični tok je imel v 19. stoletju vpliv na razne intelektualce, zajel je pa tudi pesnike in pisatelje na Slovenskem. Medtem ko so nekateri imeli bolj konzervativne vidike, je glede na svojo družbenokritično progresivno misel, izstopal Ivan Cankar. Cankar danes velja za enega največjih slovenskih pisateljev, a le malo jih ve, da je bil nekaj časa pod velikim anarhističnim vplivom. Znano je, da je Cankar v svojem življenju večkrat obrnil smer razmišljanja in način kritiziranja obstoječe družbe prek anarhističnih pa vse do socialističnih, komunističnih doktrin in vse do religioznih (sprva kritičnih, nato nekoliko manj) dogm. V njegovih zgodnjih delih opazimo tudi anarhističen privdih, s katerim se sreča v času bivanja na Dunaju. Danilo Lokar, ki je posvetil poglavje o anarhizmu pri Cankarju, trdi, da je Proudhonovo razumevanje vladanja človeka nad človekom enako slavnim geslom »lastnina je tatvina«, in prav ta nauk naj bi bil »kot vzet iz Cankarja« (1978, 30).

Cankar se proti koncu 19. stoletja in na začetku 20. posveti kritiki meščanske družbe in »zavrača krščansko moralno kot moralno šibkih in katoliško vero kot strup, ki pohablja narode s ponižnostjo, hlapčevstvom in pasivnostjo« (Bernik 2006, 446). Bernik dodaja, da je najbolj kritičen s *Knjigo za lahkomiselne ljudi*, kjer z novelami prikazuje odsev hlapčevske družbe. Tako npr. prek Profesorja Kosirnika napade državo kot organizacijo, krščanstvo in kritizira narod, ker se je pustil voditi (Lokar 1978, 29). Cankar s tem misli na »rešitev svojega naroda in poudarja ponovno svoj veliki idealizem« (ibid.). S kritiko meščanske družbe pa cilja na usode »malega, v kapitalizmu izkoriščenega delavca – proletarca« (Bernik 2006, 446).⁴⁴ Na Cankarja so vplivali številni anarhistični misleci tistega časa, vendar je najbolj izstopal individualistični anarhist, Max Stirner. Nanj vplivata tudi Ibsen in še posebno Nietzsche, ki ju prav tako povezujejo z individualističnim anarhizmom⁴⁵

Lahko omenimo še satiro *Za narodov blagor*, v kateri Cankar »bolj neposredno kot doslej odpira vprašanje o nepomirljivem nasprotju med politično oblastjo in izobraženstvom, med ideologijo vladajočih strank in kritičnim, moralno utemeljenim mišljenjem civilne družbe in posameznikov« (Bernik 2006, 249).

Dejstvo je, da je bil Ivan Cankar socialist in res je tudi, - kot smo zapisali - da je nanj vplivalo več političnih tokov. Največ marksizem, pa čeprav je bil del socialdemokratske klike. Vendar pa kot zapiše Lokar se »Cankar anarhizma ni otrešel vse življenje, bil mu je v globoko v krvi« in nadaljuje, da se je Cankarja celo življenje oklepala razklanost - razklanost med pristnim anarhizmom in socializmom ter komunizmom (Lokar 1978, 31). Kljub temu, da se je Cankar odmaknil od anarhistične perspektive, pa ne gre zanikati njegovega velikega vpliva na slovensko politično misel in na delavsko gibanje. Bil je boj z neusmiljeno industrializacijo in odtujenostjo delavca ter kmeta. Navsezadnje je s svojim neumornim pisanjem in agitacijo podpiral tudi bolj radikalno usmerjene skupine in gibanja, kamor so spadali tudi prepovedovci.

⁴⁴ Krivice, ki jih proletarec in kmet prek kljubovanja, notranjega upora in ogorčenosti vidi v meščanski družbi, so odtujevanje rezultatov dela, socialne razlike ali brezposelnost (Bernik 2006, 452–453)

⁴⁵ Bernik zapiše, da Cankar izhaja iz »Nietzschejeve filozofije o močnem človeku, iz njegove ideje o volji po moči« (Bernik 2006, 446). Lokar pa omenja vpliv Nietzscheja na Cankarja v tem, da je pomemben človek na stopnji daljne prihodnosti. Torej, pomembna je človekoljubnost (Lokar 1978, 32).

Poleg Cankarja obstaja še ena oseba, ki je zelo zanimiva in blizu anarhistični politični misli. To je bil avantgardist Anton Podbevšek. Podbevšek je predstavljal totalni radikalni prelom s tedanjo politično kliko in navsezadnje tudi z umetnostjo. Njegove besede so bile njegove »bombe«, zato se ga je tudi prijel vzdevek »strašni anarhist«. Z radikalno revolucionarno mislijo je skušal obračunati s tradicijo oziroma, kot bi trdil sam: »seveda, imel sem poseben odnos. Šlo je za rušenje in oblikovanje nečesa popolnoma novega« (v Antončič 2000, 62). Podbevšek je veliko pisal, npr. v revijah *Rdeči pilot*⁴⁶ in *Trije labodje*, obenem pa gojil specifičen pesniški stil. Podbevška pa dela posebnega predvsem, da je eden redkih pesnikov, ki se je ideološko poistovetil z anarhizmom. To je razvidno v njegovih dejanjih, pisanju in navsezadnje javnih govorih. Tako delovanje je s seboj prineslo marsikatero težavo, s katero se je pesnik spoprijemal – na koncu pravzaprav ostane osamljen.

Marijan Dović opisuje Podbevškov pristop: »Radikalnost, ki je zbuja ogorčenje in posmeh je seveda zasledovati v pesmih, v katerih je sodobnike poleg drznih formalnih inovacij še najbolj zmotil egocentrični lirski subjekt, kakršnega si dotlej v poeziji ni mogel nihče predstavljati: s seboj je prinašal poteze anarhičnega in kozmičnega, vsekakor pa nadnacionalnega in celo nad-humanističnega« (Dović 2009, 7).

Največji prelom v njegovi anarhistični misli poda v eseju *Razmerje umetnika do države*:

Rdeči pilot bo bičal anahronizme in sploh korupcijo, ki vlada na vseh poljih. Čistil bo na ta način človeško družbo, katere izobrazbo bo dvigal in jo pripravljajl za čim uspešnejšo 'letanje proti centralnemu solncu', oz. pripravljajl jo za socialistično bodočnost, v kateri ne bomo poznali nobenih mej, potem ko bomo peli mrtvaške pesmi kapitalističnemu režimu in bo povsod kraljevala edino zveličavna proletarska internacionala (Podbevšek v Kos 2009, 6).

V tem eseju pesnik obračuna z vsemi reakcionarnimi literarnimi umetniki, ki sledijo političnim strankam in državi. Podbevšek citira Kropotkina, ki ga je bral in zelo cenil (navdušuje se nad njegovim komunističnim anarhizmom). Podbevšek v tem istem eseju omenja še starodavnega kitajskega filozofa Laodzija (ali Lao Tseja), za katerega trdi, da »je ustvaril anarhizem, ki zavrača vsako avtoriteto in tradicijo, hoče večno evolucijo, potem pa neodvisnost oziroma samostojnost, skratka individualizem, osebnost (Podbevšek v Šalamun-Biedrzycka 1972, 42). A Lev Kreft si razlaga Podbevškov anarhizem drugače, saj je:

⁴⁶ Celotni naslov revije je *Rdeči pilot – Mesečnik prevratne mladine za duhovno revolucijo*.

njegov anarhizem, ki ga je dovolj jasno izpovedal v svojih člankih, vezan bolj na Kropotkinovo, spet kozmično čistost, ki odklanja sleherni človeku vsiljeni red in tudi že nepastirsko gospostvo človeka nad stvarstvom. Anarhizem te vrste je bil vsepovsod po Evropi, od Pariza do Prage, najbližji in pogosto celo edini politični zaveznik umetniških radikalnih praks z avantgardo vred. Pojtr Kropotkin, ki ga Podbevšek in extenso citira v eseju *Politična umetnost* v drugi številki Rdečega pilota, je bil svojevrstna povezava dveh ekstremov, političnega radikalizma in konkretnega humanizma, in nasprotovanje 'samostanski ali kasarnski formi komunizma'. Njegov oziroma te zvrsti anarhizma vpliv Podbevška, ki je očitno požiral misli in informacije, vsekakor ni bil nič manjši od Nietzschejevega ali futurističnega (Kreft v Dović 2000, 37).

Podbevšek s svojo anarhistično držo sprva privablja množice, prijatelje itd., a sčasoma, predvsem zaradi svojega značaja, na koncu ostane sam. Potem ko se je zaradi medsebojnega obtoževanja sprl z vsemi takratnimi časopisi, izgubi javno podporo. Zaradi drugačne politike Labodov, se od njih oddalji ter še vedno drži stališče, da »današnja umetnost mora biti s svojo elementarnostjo prosta vseh tradicionalnih spon, in sicer razredna, to je proletarska!« (Podbevšek v Šalamun-Biedrzycka 1972, 41). Kar je pri Podbevšku še posebno zanimivo je dejstvo, da na vrhuncu svojega pesniškega ustvarjanja leta 1920, »umolkne«. Od takrat gre njegova kariera navzdol, ravno zaradi svojega včasih egocentričnega karakterja. Dović zapiše, »da se vsekakor Podbevškovo delovanje v tej fazi kaže kot protislovno in celo nekoliko nevrotično. Podbevškov avantgardistični zagon se je znašel ujet med določnicami slovenskega kulturnega prostora z njegovimi konvencionalnimi izraznimi zmogljivostmi, med lastno umetniško impotenco (pesniškim molkom) in radikalnimi umetniškimi vizijami, ki so jih vse bolj izpodrivale politične« (Dović 2009, 60). Že dejstvo, da je Podbevškova edina pesniška zbirka *Človek z bombami* izšla šele leta 1925, torej pet let za njegovim molkom, nam pove, koliko težav je imel z družbo. Sčasoma se umakne iz javnega življenja, ena zadnjih javnih intervencij je leta 1926, ko napade vpliv marksizma in cerkve na umetnost in literaturo. S tem spet odgovori na recenzijo konzervativnih časopisov, kot že tolikokrat prej. Za tem se umiri, in po vojni celo še enkrat izda svojo zbirko, vendar tokrat občutno spremenjeno, in tudi zato niti približno ne doseže odmev v javnosti, kot v dvajsetih letih.

Pri preučevanju anarhizma in literature v prvi polovici 20. stoletja, ne moremo mimo avtorja, ki je tako zelo zaznamoval delavsko gibanje. Njegovo ime je bilo Louis Adamič. Leta 1913 se odseli v ZDA, kjer si ustvari kariero predvsem s pisanjem knjig. Bil je celo med najbolj cenjenimi in braniimi osebnosti v Ameriki. Adamič se posveti delavskim bojem, kjer je s

knjigo *Dynamite* (izide leta 1931) prikazal ključne dogodke in osebe, povezane z zgodovino razrednega nasilja v ZDA. Kasneje se osredotoči predvsem na priseljsko tematiko, kjer skuša priseljence spodbuditi k ohranjanju svoje nacionalnosti na podlagi heterogenosti državljanov ZDA. To je razvidno predvsem v knjigi *Nations of Nations* (iz leta 1940), v kateri »posebej izpostavi vzajemne predsodke med najrazličnejšimi etničnimi skupinami v ZDA in dalje razvija idejo o t. i. 'enotnosti v različnosti'« (Žitnik 1995, 16). V svoji mladosti Adamič osebno ni bil član ali simpatizer kakršnekoli frakcij, tudi npr. *Industrial Workers of the World* (IWW) ne, a je to gibanje vseeno vplivalo nanj (navsezadnje je bil tudi odpuščen zaradi domneve, da je Wooblijevec⁴⁷) četudi ni odobral njihovih utopično-radikalnih rešitev. Glede tega vprašanja zapiše v *Smehu v džungli*: »Nagibal sem se k temu, da bi pritrjeval Menckenovi trditvi, da je idealizem »bedarija«, da so radikalna gibanja, kakršno je bilo zveza, suženjska gibanja, ki jih je sprožila zavist sužnjev do tistih, ki se jim godi bolje, in da so zato sicer zelo zanimiva, ne pa ravno občudovanja vredna« (Adamič 1983, 183–184).⁴⁸ Vseeno kasneje, ko je kot poročevalec sodeloval pri stavki v pristanišču San Pedra, prizna, da ga je »plastična podoba wooblijevske utopije prevzela, ne kot stvarnost, pač pa kot veličasten, nikoli uresničljiv sen« (Adamič 1983, 202). Tako je Adamič pravzaprav na strani delavskega razreda, a precej dvomi v njihov uspeh, torej ostaja na »razumski« distanci. Njegovo življenje je bilo prepleteno s pustolovskim in kontroverznim duhom, toda vsekakor je ostal zvest načelu pravice. Ivo Fabinc v svojem uvodnem govoru o Adamiču pove: »Louis Adamič je odkrit nasprotnik vseh oblik izkoriščanja kjerkoli se to pojavlja« in malce kasneje citira Adamiča: »nasprotujem vsakršni politiki – in čim močneje se izvaja, tem glasneje ji nasprotujem – ki izkorišča veliko večino človeštva v korist majhnega privilegirane razreda na vrhu, pa naj bo to izkoriščanje v Jugoslaviji, Nemčiji, na Kitajskem, v Indiji ali pri nas na skrajnem jugu« (1981, 3–4).

Adamič je sprva kipel od navdušenja do ZDA, a vendar, če pobližje spoznamo njegovo avtobiografsko knjigo *Smeh v džungli* (1932), lahko spoznamo, da je na koncu celo razočaran nad »ameriškim snom«. Boris Paternu v *Simpoziju* povzame:

v ospredje postavlja svojo stvarno življenjsko izkušnjo in ob njej pusti padati tako rekoč vse najvišje deklarirane vrednote in norme ameriškega sveta. Tako se mu že prvi temeljni vrednoti ameriškega življenja – in to sta svoboda vseh možnosti ter demokracija – razkrijeta kot brutalni individualizem, kot kaotičen boj

⁴⁷ *Wooblie* je nadimek oziroma krajšava za člane gibanja IWW.

⁴⁸ Adamič tu cilja predvsem na razpravo med socialistom La Montejem in Menckenejem, kjer naj bi slednji argumentirano zavrnil socializem, češ da je to utopičen, torej nerealen projekt.

vseh proti vsem, kot moderna darvinistična stihija s pravico močnejšega da preživi. Gre torej za življenje, ki je kljub visoki civilizaciji v resnici še zmeraj bližje barbarstvu kot kulturi (Paternu 1981, 86–87).

Paternu s tem cilja tudi na predstavo delavcev kot »gnoja«, in Adamič se tega še predobro zaveda, zato je v svojih očeh videl zgolj izkoriščanje delavcev s strani kapitalistov in zelo slabe delavske razmere. Pri tem pa ne smemo pozabiti, da je pravzaprav Adamič tudi sam zamenjal vrsto del in se je s tem tudi osebno seznanil z delavskimi razmerami in posledično boji.

Prav tako velja omeniti Adamičev odnos z rodno Jugoslavijo. Po prvem obisku leta 1932 se je pogloblje spoznal z rojstno deželo in jo je, v skladu s svojimi navadami, prepotoval. Pri tem se je srečeval z vrsto ljudmi, od intelektualcev do navadnih kmetov, ter ob tem prišel do spoznanja, da je Jugoslavija tarča industrializacije in pod pritiskom diktature. Ta opažanja spiše v dveh delih, *The Native's Return* in *The Struggle*. Kot pravi Žitnikova, pri »prvem pripoveduje o vsakdanjem življenju in tegobah jugoslovanskih narodov pod diktaturo kralja Aleksandra, v drugem pa o nečloveških metodah pri policijskem zaslišanju ujetih jugoslovanskih komunistov.« S temi knjigami je Adamič, v ZDA sploh, pravzaprav postavil Jugoslavijo na geopolitični zemljevid. Prav na primeru Jugoslavije pa Adamič, po Paternujevih besedah, preide k ideji revolucije in vse od svojega obiska aktivno nasprotuje diktaturi in simpatizira s takrat mladimi komunisti (Paternu 1981, 97–99). Med drugo svetovno vojno lobira med veljaki ZDA za podporo Jugoslovanskih komunistov v boju proti nacifašizmu in kolaboranti. Če sledimo Shiffmanovi (2005, 18) trditvi, da je Adamičevo kariero mogoče razdeliti na posamezna obdobja – »bolj cinično obdobje pod vplivom H. L. Menckena konec dvajsetih in v začetku tridesetih let, obdobje sorazmerne razredne zavednosti, 'vseameriško', na enotnost osredotočeno obdobje med drugo svetovno vojno ter konfliktno in posebej radikalno obdobje v poznih štiridesetih letih, lahko hitro precenimo vpliv družbenih in intelektualnih trendov na Adamičevo videnje pluralizma in demokracije«, lahko potrdimo, da je bil Adamič zares vsestranska osebnost. Prav zaradi tega in drugih opisov tega avtorja seveda ne moremo zagotovo trditi, da je bil anarhist, a je vsekakor le-ta imel vpliv nanj. Sklenemo lahko, da je anarhizem vplival predvsem na njegov socialni čut. Povedano drugače, kot je zapisal Vecoli, je Adamič strmел k »družbeni zavesti« (Vecoli 1981, 164). Obenem se je zavzemal za bolj humano obravnavanje delavcev, vendar pri tem ni bil idealist, ampak realist, saj je bil skeptičen do tedanjih utopičnih rešitev (ibid.). Prav ta

socialni čut ga je kasneje spravil na rob obupa in v smrt, sploh od takrat, ko je Adamič začel vedno bolj javno kritizirati odnos med ZDA in SZ, češ da to vodi v katastrofo. Kritiziranje zunanje politike, pa tudi notranje, torej socialne stiske in ohladitev odnosov z »domačo« Jugoslavijo (oz. povedano drugače, Jugoslovanska politika se mu je odrekla) – je pomenil klavrn konec tega pisatelja.

Sylvers opisuje Adamičevo objektivnost in pravzaprav dobro povzame tudi njegovo osebnost:

Adamič ni bil ne socialist ne marksist, niti ni imel želje, da bi se tako opisoval; bil je splošno progresiven.⁴⁹ Na levem krilu New Deala je prepoznal obstoj razrednega boja in videl v kapitalizmu izkoriščevalski produkcijski sistem; ni spregledal ironije njegove vrnitve v Jugoslavijo prek subvencije 'liberalne' Guggenheim fundacije, (ki je bila, op. a.) kapitalistična družina, ki je obogatela prek izkoriščanja rudnikov v katerih je delalo veliko Jugoslovanskih imigrantov. Vseeno naj ne bi bil kapitalistični sistem, vsaj v Ameriki, strmoglavljen, temveč bi moral biti – in bi lahko bil – reformiran (Sylvers 1981, 189).

Kako goreč je bil pri svoji želji obraniti nemočne pred zatiranjem, priča tudi njegova zelo dvomljiva smrt. Vladimir Dedijer o Adamiču pove, da je »težil k temu, da bi odkril neznano in nepredvidljivo. Ob tem je gorel kot sveča in pri tem tudi izgorel« (v Žitnik 1995, 27).

Povojno obdobje označuje prelom z liberalno mislijo. Čeprav se je odvijala t. i. hladna vojna, pa tudi v vzhodnoevropskih državah zaznamo klice po svobodi. Tako je bilo tudi v Jugoslaviji. V javnosti je manj znano, da so že pred letom 1968 obstajali akterji, ki so prek različnih dejavnosti opozarjali na slabosti komunistične oblasti. Omeniti velja skupino, ki nastane na začetku 60. let: poimenovali so jo »kritična generacija«. Bila je eksistencialistično-umetniško usmerjena in obenem predstavljala specifikko na prostorih bivše Jugoslavije.⁵⁰ Posledično so vplivali na študentsko gibanje že leta 1964, ko so se, kot zapiše Repe »organizirali v obrambo revije *Perspektive* in gledališča *Odra 57* (tudi revije *Oder 57*), ki so ju oblasti hotele ukiniti« (Dnevnik.si 2008). Nekateri intelektualci so celo menili, da je »evropski maj 68, slovenski maj 64« (Repe 2003, 104). Zahteve slovenskega maja so bile zelo podobne kasnejšimi (protest naj bi bil tudi proti Kavčičevemu liberalno usmerjenemu gospodarstvu), a vendarle je bil povod, kot že omenjeno, ukinitvev revije. Za kritično

⁴⁹ ang. *Generically progressive*

⁵⁰ Kritično generacijo so med drugimi sestavljali: Jože Pučnik; Taras Kermavner; Dominik Smole; Marjan Rožanc; Veljko Rus; Dane Zajc; Gregor Strniša; Lojze Kovačič idr.

generacijo lahko trdimo, da je bila pod vplivom anarhizma, saj se je npr. Taras Kermavner deklariral za krščanskega anarhista (Kermavner 2003).

Kermavner tudi opisuje delovanje Perspektiv in Odra 57, obenem se pa posveti obravnavi Marjana Rožanca⁵¹:

V prvem obdobju najinega prijateljavanja, v prvem velikem času nepartijske, avtentično uporniške in avtonomne slovenske kulture – med leti 1957 in 1964, v času Revije 57 in Perspektiv – smo prav s kritiko polaščanja ali (ob)lasti izdelovali model življenja, ki naj bi bil v temelju – po biti – različen od danega, od takšnega, kakršen je znan in uveljavljen v celotni zgodovini. Hoteli smo človečnostnega, čeprav ne meščansko humanističnega. Utemeljevali smo ga na občestvu in občevanju, na ljubezenski združbi ljudi kot svobodnih, samostojnih, a zelo socialnih in ustvarjalnih. To je bila zamisel Nove družbe in Novega človeka, a brez razodetega in osebne krščanskega Boga (Kermavner 2003, 93).

V eni izmed Rožančevih dram, Kermavner v enem odstavku zapiše celoten projekt kritične generacije. Trdimo lahko, da je predstavljala zelo progresivno misel in je bila korak pred časom v strogi ideološko usmerjeni komunistični družbi:

Prav v tej [Stavba, op. a.] drami je utelešena tako Rožančeva kot naša najbolj intimna vizija novega družbeno-človeškega ustroja, tujega vsakomur (in vsemu), ki (kar) hoče vladati, zatirati, izkoriščati. Ponavljam: tudi vladati. V odporu do sleherne oblasti smo bili anarhisti, pristaši obnove prvega krščanstva; nastrojeni tudi zoper strankarski politični pluralizem, ker temelji na igri oblasti, pa čeprav je delen in s tem - a le relativno - ugodnejši od partijskega, ki je totalitarna oblast. (Jaz ostajam pri tej kritiki in držim še danes.) Bili smo naivni in lepi 'revolucionarji', ki svoje vizije nismo hoteli uresničiti s krvavo revolucijo; z nobenim nasiljem. Le po poti odkrite – javne, občestvene – besede (ibid.).

A ko prebiramo Kermavnovo literaturo⁵², vseeno lahko prevprašujemo njegovo pojmovanje anarhizma. Vmes se venomer vrača v pojmovanje anarhizma kot kaos in destrukcijo, povezuje stalinizem/leninizem ter teror z anarhizmom. Je to zgolj umetniško izražanje ali drugačna interpretacija? Kermavneru gre priznati, da se je študijsko poglobil v problematiko kritične generacije oz. je to tematiko vedno znova oživiljal. Darko Štrajn trdi, da je bila Kermavnerjeva ideja vedno dvoumna (osebni pogovor). Zdi se, da sta vlogi 50. in 60. let zreducirani zgolj na literarno področje in da je politična misel, kot je anarhizem spregledana.

⁵¹ Več o podrobni analizi Rožančevih del (npr. *Topla greda*; *Stavba*) glej v Kermavner, 2003.

⁵² Na spletni strani <http://www.kermauner.org/knjige/>.

Nekaj let kasneje, ko se socialnim kritikam pridružijo gospodarske (posledica reform sredi 60. let), se aktivira revija *Problemi*, ki sicer resda obstaja že od leta 1962, a se šele kasneje bolj vidno politično angažira. Na kulturnem področje se ustanovi kulturno-umetniško združenje, kot je *performans* skupina *OHO* (deluje v letih 1966–1971). Prav tako velja omeniti Dušana Jovanovića, ki skuša kot režiser prek gledališča rekonstruirati radikalno.⁵³ Leta 1969 se kot rezultat študentskih gibanj ustanovi *Radio Študent*, obenem pa tudi Tribuna postane glas kritike študentov do oblasti/univerze itn.

5 Analiza, samorefleksija in sklep

Poudariti je treba, da se večina strinja, da je anarhizem metodologija in ideologija in da ga lahko definiramo kot teorijo in prakso obenem, vendar pa je treba opozoriti, da primanjkuje poglobljenih študij, saj se nasprotno »plitko« obravnavanje hitro sprevrže v napačne interpretacije, na katere smo opozorili v tem delu. Prav zato skušamo podati novo definicijo oz. terminologijo procesnega anarhizma in obenem opozoriti, da anarhizem ni nek skupek idej, ki ga lahko definiramo, temveč vedno ostaja odprt. Anarhizem se je na primeru Slovenije definiral skozi celotno stoletje in pod vplivom globalizacijskih premikov tudi sam izvajal ideološke in metodološke anarhizme. Tako se je anarhizem skozi čas vedno znova (pre)oblikoval.

Anarhizem je edina teorija, ki je ne moremo dokončno definirati, zato se zavedamo težav naše opredelitve anarhizma, navsezadnje je tudi kritika Jeffsove metodologije lahko naslonjena tudi na nas. Če potegnemo zgodovinsko korespondenco z omenjeno kritiko, se je npr. v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja čista anarhistična kritika totalitarizma zaradi terminoloških dvomov spremenila v protifašistično upravljanje družbe (primer Georges Sorel). V tem delu se torej ne opredeljujemo na kakršni koli osnovi, in trdimo da anarhizem, vsaj pri organiziranju ne more imeti nikakršnega pridevnika. Anarhistično organiziranje je

⁵³ Zanimiv prispevek o vplivu anarhizma na Dušana Jovanovića poda Amelia Kraigher v reviji *Sodobnost* z naslovom *Osnovne poteze anarhistične družbene misli in njeni sledovi v (zgodnji) dramatik Dušana Jovanovića*. V tem prispevku Kraigherjeva uporablja enako metodologijo kot to magistrsko delo, saj svoje teoretične predpostavke anarhizma prav tako razčleni na manifestne in latentne, in Jovanovića pri tem uvrsti v slednje.

odvisno od vsakega posameznika, ki je sicer del družbe. Kritično smo do samoopredelitve, saj bi morala prihodnja anarhistična družba temeljiti na samoavtonomiji in ne samoidentifikaciji z kakršnim koli (ideološkim) anarhizmom.

Marsikdo lahko zatrdi, da se delo že takoj na začetku ogradi od kritik, ko zapišemo, da je anarhizem odprt in kot tak ostaja multi-interpretativen. Ampak moramo se zavedati, da je raziskovanje, še posebej skrite in zamolčane zgodovine, izredno težka naloga. Že dejstvo, da sem imel pri delu težave pri kontaktiranju in pomoči nekaterih, ki so v preteklosti imeli (oz. imajo mogoče še vedno) povezavo z anarhizmom in da imamo pravzaprav manko literature na to temo, pove več kot dovolj – to je tveganje retrospektivnega raziskovanja. Delo torej predstavlja zmes oziroma mešanico teorije, prakse, kritike in samorefleksije. S tem odpiramo možnosti za nadaljnje raziskave (recimo punk in anarhizem). Kot smo izpostavili na začetku je delo v bistvu kratka zgodovina, zato se bolj posvečamo nekaterim skupinam in posameznikom, drugim pa manj. Nekatero akterje smo celo izpustili in prav zaradi tega to delo, ki je bilo sprva mišljeno kot anarhistična kronologija, skuša prikazati, da anarhizem ni imel tako majhne vloge kot sprva zdi (to je odgovor morebitnim očitkom, da je delo »lokalpatriotsko«, ker za anarhizem v 90-ih letih uporabljamo zgolj primere iz Ljubljane in Maribora). Nekatero teme so obdelane malo manj, druge bolj, prav zato lahko delo pustimo odprto za nadaljnje korekcije, kritike itd.

Delo temelji – če se naslonimo na Landauerjev esej – na *anarhistični misli o anarhizmu*, saj zavračamo romanticiranje anarhizma in ga skušamo pripeljati v *realnost*. To je, ponavljamo, zelo težka naloga in zavedamo se, da smo mogoče tudi sami sektaški, čeprav smo proti temu pojavu, ki je že tako ali tako zelo prisoten v anarhizmu (seveda tak fenomen lahko opazimo tudi pri drugih doktrinah). Če sledimo Dave Nealu, se lahko strinjamo, da je »anarhizem racionalna teorija in filozofija, ki zahteva opazovanje in razmislek, predvsem pa organiziranje in akcijo« (Neal v Vodovnik 2011, 211), a po drugi strani, če »vsakdo, ki se bori proti avtoriteti ni anarhist« in če so kriterij presoje »človekova dejanja, ne njegove trditve« (Neal v Vodovnik 2011, 212), kar velja za induktivni anarhizem, kako potemtakem identificirati

anarhizem? Ali ni tudi res, da lahko tudi prek branja in preučevanja »ideoloških« anarhistov spoznamo *bistvo* anarhizma?⁵⁴

Potrdimo lahko, da je anarhizem vsekakor skozi zgodovino vplival na neke nove vrste vprašanj, ki so se porajala v družbi. V uvodu smo zapisali, da anarhizem prevprašuje socialne probleme, nepravice, krivice in skuša uveljaviti nove načine boja proti oblasti. S tem pa istočasno razvija nove metode in tehnike organiziranja. Če imamo opredelitev anarhizma za metodološki anarhizem, potem je imel na Slovenskem velik vpliv. Ampak vprašanje je kako. Kaj pa antistatizem? Ta je bil izredno prisoten, pri vseh opisanih akterjih. Odvisno je bilo le od zgodovinskih okoliščin, torej kako se je izražal. V 19. stoletju je imel več vpliva na delavstvo kot kasneje, to je dejstvo. V našem primeru pa opazimo, da je na začetku 20. stoletja uperjen proti tuji državi, kasneje se odraža v kritiki oblasti in tako tudi ostane. Pravzaprav lahko govorimo o t. i. generacijski razliki, ki je bila že izpostavljena zgoraj (Grubačić), saj je anarhizem evalviral iz kritike delavstva do anarhizma kot metodologije. A ne glede na epoho, anarhizem ohranja bistveno: kritiko avtoritarnosti, kapitalizma in eksploatacije, ter zagovarja svobodo, emancipacijo in solidarnost med ljudmi. Na Slovenskem lahko zaznamo neke skupne točke oz. skupno povezavo opisanih: a) vse anarhistične ideje ali so sčasoma zatrite ali pa zamrejo in ponovno vzniknejo na neki (novi) točki in b) večina se odmakne od anarhizma, ali k bolj zmernemu levičarstvu, ali nasprotno (to ne velja za 90-ta leta).

Skratka, anarhizem kot kritika statizma, socialnih problemov itd. obstaja. Več kot to: anarhizem se dejansko prilagaja glede na okoliščine in s tem odpira nova družbena vprašanja. Čeprav malo manj v primeru preporodovcev, pa toliko več po letu – oziroma celo pred tem letom – 1968 lahko opazimo, da je stopila v ospredje družbena kritika, ki se manifestira s protesti, alternativnimi združevanji in z novimi političnimi teorijami.

Kaj lahko trdimo za Slovensko anarhistično politično misel? Predvsem, da je bil specifičen. Specifičen že od samega začetka, saj lahko prek preporodovstva, do anarhizma v 90-ih ugotovimo, da je razvijal svoj tip anarhizma, ki ga sploh ne moremo označiti kot

⁵⁴ Poudarjamo, da je nekdo lahko anarhist, brez da bi bral anarhistične avtorje in knjige. To je zgolj še eden izmed paradoksov anarhizma.

anarhističnega, obenem pa se je odražal kot *proces*. Kljub temu velja izpostaviti nekakšno realnost anarhističnega udejstvovanja in vpliva. Tako na primer napiše Kesić (1979, 50) o vplivu anarhističnih idej v 19. stoletju: »Prvič: oblast in policija so enačile čiste socialistične in anarhistične ideje, na ta način so anarhističnim idejam pripisovali prevelik pomen, drugič, anarhistične ideje niso nikoli bile sprejete do te mere, da bi resno motila oz. imela kakršni koli večji vpliv na razvoj socialističnega gibanja v jugoslovanskih državah«. Če pogledamo z ideološkega vidika, se lahko s to izjavo strinjamo, a če obrnemo perspektivo in pripišemo anarhizmu metodološki pogled, se s tem ne moremo strinjati saj, kot smo dokazali, vpliv anarhizma sega globoko v 20. stoletje.

Anarhizem je tekom 19. leta radikaliziral utopični socializem, toda zaradi izvajalcev metode *propagande preko dejanj* zapade v hudo krizo. Od takrat se anarhizem vse do danes izenačuje s terorizmom. Isti diskurz smo lahko opazili tudi na Slovenskem na začetku 20. stoletja, in sicer radikalno je predstavljalo predvsem nekaj čemur ni »zdravo« slediti. Le-to pa ni ustavilo vpliva, saj pri nas eno glavnih stališč anarhizma zavzamejo prepovedovci, in sicer svobodo. Dejansko pretresejo takratno javnost s svojo izzivalnostjo in prodornostjo. Kakšen trn v peti so bili, nam dejstvo, da so jih kar nekaj zaprli, poslali v vojsko itd., pove veliko. Izpostavili smo, da so prepovedovci vseeno imeli slovenski nacionalni ideal pred vsemi drugimi in Slovenčeva emancipacija izpod jarma Avstro-Ogrske jim je bil prvi in poglobitni cilj. Tujo dominacijo so imeli za sovražnika, ki so se ga hoteli znebiti na vsak način. Prezirali so politične stranke, ki so bile le privesek in so obenem delale zgolj za svojo korist. Njihov program je temeljil zgolj na nacionalnem združevanju z preostalimi južnoslovanskimi narodi, medtem ko nekega temeljnega socialnega in ekonomskega, celo političnega programa niso imeli. V magistrskem delu skušamo nekatere besede prepovedovcev umestiti v anarhistični milje in tukaj znova izpostavljamo, da je možno več interpretacij. Res pa je da so, čeprav jo niso deklarirali kot anarhistično, zagovarjali metodo propagande preko dejanj in brezhibno, hitro revolucijo. V bistvu lahko zatrdimo, da so bili popolnoma v skladu z duhom takratnega anarhoindividualističnega časa. Anarhizem je nedvomno imel vpliv na prepovedovce, a zgolj v obliki terorističnih dejanj, saj – vsaj tako je razvidno iz njihovih dejanj in besed – njegove socialne oz. razredne plati niso poznali. Povedano drugače: o večinskem vplivu anarhizma na primeru prepovedovcev ne moremo govoriti.

Istočasno se s političnim vprašanjem ukvarja tudi Ivan Cankar. Ugotovili smo, da je anarhizem – kot delavska doktrina – nanj naredil globok vtis, s katerim je živel celotno življenje. V svojih delih je kritiziral družbo, slabe vplive kapitalizma, političnih strank in hlapčevstvo Slovencev. Kar je pa najpomembnejše, je kmetu oz. podeželskemu prebivalstvu posvečal več pozornosti kot proletariatu, bil je namreč mnenja, da so ravno kmetje lahko nosilci družbenih sprememb. Cankar je živel v času, ko je bil teritorij kjer so živeli Slovenci, pretežno ruralen oziroma je industrializacija na Slovenskem potekala počasneje kot drugod (vpliv na delavsko gibanje konec 19. stoletja je prišel iz tujine, predvsem Avstrije). Čeprav je bil Cankar kasneje socialdemokrat, ne gre zanikati, da ni bila ta ruralna »drža« posledica vpliva anarhizma, saj prav anarhizem smatra tudi *lumpenproletariat*, kot nosilca družbenih sprememb. Res je, da v njegovem pisanju zaznamo predvsem marksistične prvine, vendar moramo poudariti, da ga je sprva prav anarhizem in prebiranje anarhistov pripeljalo do kritičnega razmišljanja o družbi. Navsezadnje je kritiziral tudi avstro-ogrsko marksistično oz. socialdemokratsko politično strujo, češ da je preveč centralistična in ne verjame v južnoslovanske narode. Prav taka drža je pomenila, da je bil projugoslovansko usmerjen, verjel je v skupno Jugoslovansko državo. Vsekakor bi bilo v prihodnje zanimivo razviti in analizirati Cankarjevo politično misel in njegova dela, saj še vedno veljajo za družbenokritične mojstrovine.

Tako kot Cankar, je imel tudi Podbevšek mnogo težav z javnostjo. Zanimivo je, da je Podbevšek Cankarja zelo cenil: prav Cankar naj bi začel propagirati novo umetnost, ki se razlikuje od vseh ostalih. Cankar naj bi bil »največji subjektivist izmed ‘modernih’ koncem pretečega stoletja, osebnost, ki bi jo lahko krstili z očetom, zakaj postavil je temelj slovenski književnosti. Ta naš velik romar je prav na kratko obračunal s kretenskim pojmovanjem umetnosti, ki so ga imenovali ob njegovem času ‘pozitivna ideja’« (Podbevšek v Šalamun-Biedrzycka 1972, 42). Obenem lahko izpostavimo podobnost teh dveh umetnikov, in sicer Podbevšek je – podobno kot teza o Cankarju – prav tako »razklana« oseba. Razklana v smislu, kako »hitro se odreče eksperimentom in naposled tudi avantgardizmu; kako vetrnjaško menja umetniška in politična stališča, se iz anarhista levi v birokrata ali odbornika in kako se zna hvaležno udinjati roki, ki ga je pripravljena trepljati« (Dović 2009, 85). To je navsezadnje res, saj po nekaj letih udrihanja po vseh ostalih reakcionarnih umetnikih, nazadnje tudi sam sprejme birokratsko vlogo. Po vojni ponovno izda Človeka z bombami, a če pogledamo z današnje perspektive ni bila tako kontroverzna, na nekaterih mestih jo celo

namenoma preuredi. Ampak, če pogledamo njegova dejanja, je vsekakor bil kontroverzna osebnost. Ali je to delal nalašč ali pa je bil dejansko anarhist, ostaja odprto vprašanje. Možno je, da je v anarhizmu videl uteho, možnost, sredstvo, s katerim bi lahko dosegel čim večjo šokantnost. Iz njegovih besed je bilo videti, da je bil vsaj nekaj časa anarhist. To je izvajal tudi v praksi, ko je zagovarjal svoja načela proti okolici. Lahko nas čudi, zakaj se zagrne v pesniški molk. Ali lahko obratno, tudi njegov molk smatramo kot anarhizem, kot molčeči upor družbi? Dović (2009, 83) zapiše da je njegov molk posledica »ustvarjalne nemoči« oz. notranjih dejavnikov, tj. protislovjem avantgardističnih potez, ne pa zunanjih, h katerim lahko štejem negativne kritike in konflikt z ostalimi znanimi pesniki in tedanjega časa. To še enkrat potrjuje tezo, da je bil razklana osebnost, ki je padla pod lastnimi pritiski in Jović dobro parafrazira samega Podbevška: »zdi se, da se je duševni akrobat, ki je nekoč gledal v zvezde in pisal presenetljivo dobre pesmi, naposled zlomil in padel v jamo, ki si jo je v veliki meri izkopal sam« (2009, 86).

Spet podobna osebnost je bil tudi Louis Adamič. Za boljše razumevanje smo morali uporabiti več strani, saj je bil tako raznolika in pomembna osebnost, ki jo je v nekaj stavkih nemogoče opisati. Nekaterim, kot na primer Janji Žitnik to uspe, zato si bomo izposodili njen odlomek:

Adamičevi članki o aktualnih vprašanjih ameriške družbe, zlasti delavskih in priseljenjskih, so se že v času njegove turneje vedno pogosteje pojavljali v lokalnih časopisih v krajih, ki jih je obiskal. V očeh javnosti se je postopoma oblikovala vse jasnejša predstava o pisatelju, ki je bil očitno vse prej kot konservativnih pogledov, prav tako očitno pa tudi ni verjel v nobenega od tedanjih institucionaliziranih političnih ali socialnih programov. Prav Adamičevo nezaupanje v obstoječe organizacije in ustanove ter njegova strastna privrženost načelom individualnih človekovih pravic in svoboščin, sta ga kljub nenehnemu poudarjanju potrebe po zagotavljanju enakih možnosti za razvoj vseh ljudi, privedla do bistvenih razhajanj z idejami ameriških marksistov, mnogi levi in desni skrajneži pa so v njem videli predvsem anarhista (Žitnik 1995, 13).

Zgoraj smo zapisali, da je anarhizem vplival predvsem na Adamičev socialni čut in čeprav se ograjuje vseh ideoloških oznak, ne gre zanikati njegovega prispevka k anarhizmu. Zato se lahko po drugi strani lahko vprašamo, kakšen sploh je ta prispevek? Lahko zaključimo, da je vsekakor velik, saj z *Dinamitom* doseže, da se ga obravnava celo v šolskem sistemu ZDA, obenem je tudi obvezno čtivo za vse preučevalce delavskih gibanj. Anarhisti pa še danes prebirajo in posedujejo to knjigo.

V obdobju po svetovni vojni smo se posvetili tudi t. i. kritični generaciji. Le-ta je bila vidno prevzeta z anarhističnim hrepenenjem po svobodi – in lahko celo trdimo, da je bila bolj radikalna od samega leta 1968 – saj so prek umetniških del, predstav itd. opozarjali na družbene anomalije. Šuvaković za skupino OHO – in to pravzaprav velja za vse akterje – trdi, da »njeno delovanje ni bilo le eksperiment v avtonomnem polju umetnosti, marveč je bilo tudi provokativna gesta neoavantgardnih umetnikov z značajem leta '68 – šlo je za interventno provokacijo ureditve umetnosti, kulture in družbe« (Šuvaković 2007, 2).

Torej leto 1964 je bilo, gledano z današnjega vidika, zgolj priprava na leto 1968. Kot smo spoznali, se je takratno študentsko gibanje usmerjalo bolj k levičarski kritiki levice in smo jo označili za Novo levico, fenomen, h kateremu so težili takrat vsa študentska gibanja po svetu. Tudi Slovenija pri tem ni bila nobena izjema. Če pa pogledamo z druge perspektive, se je študentsko gibanje na Slovenskem razlikovalo tudi z študentskimi gibanji v sami Jugoslaviji. Vodopivec zapiše, da so se

udeleženci protestov na eni strani zavzemali za nadaljnjo demokratizacijo političnega življenja v državi, svobodo tiska in javno odgovornost političnih funkcionarjev in organov, zlasti policije, kar jih je zblíževalo s t. i. komunističnimi liberalci. Na drugi pa so zavračali tržno usmerjene reformne ukrepe, ki naj bi bili glavni krivci za socialno razslojevanje, vse bolj napete nacionalne odnose in brezposelnost kar naj bi Jugoslavijo oddaljevalo od socializma; ti pogledi so jih zblíževali z nasprotniki reform in partijskimi konservativci (Vodopivec v Čepič 2010, 14).

Vendar nas je zanimal dejanski vpliv anarhizma. Za tega smo spoznali, da je imel vpliv zgolj na praktični, torej metodološki podlagi, medtem ko ideološko anarhizem ni prevladoval. Spoznali smo, da so se redki samoidentificirali z anarhizmom, mogoče velja izpostaviti zgolj Franeta Adama. Anarhizem prevladuje v hipijevske usmerjeni Komuni G7 v Tacnu. Na podlagi naših teoretskih izhodišč o anarhizmu kot metodologiji organiziranja, lahko študentske akcije, kot je zasedba Filozofske fakultete, kjer uvedejo princip samoorganizacije, razumemo kot anarhistične, čeprav se zavedamo, da to velja za provokativno trditev. Ljubljanski študentje so predstavljali zelo pomembno smernico za nadaljnji razvoj Jugoslavije.

Mnogi so mnenja, da je študentsko gibanje zelo pripomoglo h kasnejšimi oblikam liberalno-usmerjenih politik. Vendar to lahko pripišemo tudi kritični generaciji, ali pa na primer punku. Prav punk po nekaj letih spet odpre vprašanja, kot je svoboda in okorela komunistična miselnost. Kot smo ugotovili, punk danes predstavlja polemiko, če je njegova vloga res tako zelo pomembna, kot jo nekateri izpostavljajo. Tomc kot bivši punker in kot soustanovitelj skupine Pankrti, je danes zelo skeptičen do vpliva punka, medtem ko za anarhizem upravičeno trdi, da ta nima neke ideologije, ker je zanj nekoč predstavljal način življenja, ki ga je manifestiral skozi punk glasbo. Lahko se vprašamo ali Ali H. Žerdin pravilno povzame držo »panka« kot politični projekt⁵⁵:

Pank ni bil več zgolj umetnina, ki traja minuto in 45 sekund. Pank je postal drža, odnos, stil, način življenja, subkultura. Pank je spotoma postajal politični projekt. Politični projekt je postal, ker je motil okolico, ker je motil mir, ki je vladal na ulicah in trgih. Politični projekt je postal, ker so si mulci začeli jemati svobodo. Vzeli so si svobodo, da jih ni strah. Vzeli so si svobodo, da so cele dneve glasno jezicali. Vzeli so si svobodo, da so izgledali čudno, moteče. Politični projekt je postal zaradi komadov, minuto in pol trajajočih himen o upor, jezi, smislu in praznini. Politični projekt je postal zaradi drža. Politični projekt je postal zaradi načina preživljanja prostega in neprostega časa (Ali H. Žerdin v Hribar 2003, 27–28).

Drugi, recimo Repe, pa trdijo, da je punk ogromno pripomogel k razvoju civilne družbe, ki se je zbudila v 80-ih letih. S tem se lahko strinjamo, a vprašanja, kot so vojna, mir, lakota, človekove pravice, feminizem, lezbične in gejevske pravice itd., so se pojavljala že prej, v letih 1968–72. Res pa je, da takrat to ni bilo tako pomembno, kot kasneje, ko so ta vprašanja v bistvu pripomogla k liberalizaciji in pluralizaciji diskurza in posledično k osamosvojitvi Slovenije. Anarhizem je kot ideologija imel vpliv na punk, a je ta predstavljal anarhizem kot mladostniški upor, kot kaos in destrukcijo. Kasneje se anarhizem sredi osemdesetih manifestira skozi bolj resne, družbenokritične tematike, prek hardcora in NSK. Prek slednjih se umetnost spet prikazuje kot dejanje, ki skuša prelomiti z tradicijo: pojavi se neoavantgardizem. Pri punku se, če sklenemo, pojavlja isti vzorec: anarhizem odpira nova družbena vprašanja, pojem svobode se reinterpreтира, obenem pa ne moremo zaznati ideoloških anarhistov. Seveda so se punkerji samoidentificirali z anarhizmom, ampak večina jih niti ni vedela, kaj dejansko ta predstavlja. Pojem anarhizma so dojemali v okvirih slogana »delaj kar hočeš«, in zaradi svoje mladosti anarhizem interpretirali zgolj kot najstniški upor.

⁵⁵ Če interpretiramo Žardinov izraz »politični projekt punka« kot latentni anarhizem, je seveda spet vprašanje kaj so punkerji s tako držo dosegli, razen osebnega zadovoljstva?

Če sklenemo z Vurnikovo mislijo, je »punk ostal simptom vsega, kar gre v socialistični družbi narobe, in nič več« (Vurnik v Čepič 2010, 349).

Ob koncu analize pridemo do sklepa, da se anarhizem pri posameznikih ni dolgo obdržal. Tako je večina radikalcev kasneje a) sprejela socialdemokracijo ali komunizem (Golouh, Cankar, preporodovci itn.), b) po drugi svetovni vojni redki, npr. Frane Adam preidejo k desni politični opciji, c) svojih nekdanjih radikalnih idej ne izpostavljajo (Štrajn) oziroma se ne identificirajo z njimi, pa čeprav njihovo delovanje dokazuje nasprotno (Adamič).

Popolnoma drugačen vzorec od prejšnjih naštetih primerov pa lahko najdemo pri akterjih devetdesetih let, namreč tu lahko prepoznamo samoidentificirane anarhiste, ki manifestirajo svoje delovanje prek direktne akcije. Anarhizem iz 90-ih let izvira iz gibanj civilne družbe konec 80-ih in začetkih 90-ih let, ko se nekateri distancirajo od sistemskih oz. parlamentarnih rešitev družbe. Radikalizacijo politične misli zaznamo predvsem pri skvotiranju, saj se tam začne, zaradi prostorske stiske mladih oblikovati popolnoma nov sistem delovanja družbe. Eden izmed takih skvotov je bila Metelkova, za katero velja, da je pravzaprav avtonomno mesto v mestu (v Ljubljani). Ne gre zanikati, da takratni skvoterji, ki so imeli zaledje pri nekaterih intelektualcih (Mreža za Metelkovo), niso črpali navdiha iz tujih skvotov, a vseeno Metelkova še danes ostaja ena najpomembnejših arhitekturnih in družbeno-alternativnih primerov delovanja. Rastko Močnik zapiše:

Metelkova je izšla iz prizadevanj za 'Slovenijo brez vojske' in iz mirovniškega programa preobrazbe vojaških objektov v kraje za splošno javno uporabo. Sedanja Metelkova je nastala z nelegalno zasedbo mestnega področja, s katerim so v tistem trenutku (bržkone kriminalno?) špekulirale neugotovljene skrivne skupine politične in kapitalske moči. Metelkova je zato simbol državljanske neposlušnosti pri obrambi javne narave mestnih prostorov in v boju proti asocialni dejavnosti kapitala (Močnik 2005).

Objekt(e) torej zasedejo posamezniki in posameznice na podlagi samoorganizacije. Uporabijo državljansko nepokorščino kot delovanje mimo države. Ustvarijo »plemenski« anarhizem in kljub konfrontaciji z oblastjo in medsebojnimi konflikti uspejo obdržati Metelkovo še mnogo let. Isti primer zaznamo tudi v primeru Mariborske »pekarne«.

Lahko bi nas kritizirali, da anarhizma vendarle ne moremo jemati za tako zelo pomemben člen za politično misel v 20. stoletju, pa tega za devetdeseta leta nikakor ne moremo trditi.

Anarhizem sicer sprva za Metelkovo predstavlja »poligon za eksperimentiranje in konfrontacijo z oblastmi«, a kasneje prevzame vedno, lahko bi rekli, ideološko vlogo. Anarhizem prodre tudi v akademske vode, obenem se vedno več posameznikov identificira z anarhizmom in tako postane način življenja. Če sklenemo, je anarhizem v 90-ih letih tako metodološki kot ideološki.

V delu je bilo povedano veliko, a hkrati malo. To je posledica obsežnosti dela in pravzaprav obsežnosti anarhizma samega. Če bi se poglobili v zgodovino delavskih gibanj, ki so bili pod vplivom anarhizma, bi lahko opazili, da so bila skorajda vedno (krvavo) zatrta. Zato se o anarhizmu in njegovem vplivu ne govori veliko. Tako je tudi v primeru Slovenije, ko po zloglasnem Celovškem procesu leta 1884 anarhizem postane sinonim za kaos. A kot smo videli, je ta še kako ostal živ: njegova politična misel se je še naprej manifestirala skozi tako družbeno kot politično prek literarnega udejstvovanja, umetnosti in direktnih akcij. Anarhizem je vplival na pojem svobode, solidarnosti, emancipacije, antitotalitarizma, horizontalnosti, odnosov in tako naprej.

V delu smo kritični do ideološkega razumevanja anarhizma, izpostavili smo pasti in navsezadnje te iste nevarnosti veljajo tudi za nas. Pokušali smo tudi ponovno interpretirati definicijo anarhizma, saj menimo, da obstaja veliko interpretacij (že sam povzetek le-teh bi nam vzel ogromno časa in prostora). Zato lahko govorimo o anarhizmih. Anarhizmih, ki se pojavijo v brezčasju, v preteklosti in sedanjosti. Ali mogoče lahko govorimo o ontološki predispoziciji anarhizma?

Skozi celotno delo smo opozarjali na prednosti in slabosti anarhizmov, zato se mogoče zdi struktura magistrskega dela kaotična, vendar menimo, da pri takšni politični misli, kot je anarhistična, težko najdemo eno samo striktno točko, ki bi ji lahko sledili. Ravno zato se zavedamo kritik, češ, da delo ne temelji na politoloških smernicah in izkazalo se je, da je rezultat dela ravno nasproten: odprlo je več vprašanj kot jih lahko razreši. Zato nam za konec ostane le še verifikacija (oz. nasprotno) raziskovalnih vprašanj.

Prvo raziskovalno vprašanje se je glasilo:

- **Kakšno vlogo je imel anarhizem na Slovenskem v 20. stoletju, ali je bila podcenjena politična misel in kakšen vpliv, če sploh, je imela na posameznike in gibanja?**

Ugotovili smo, da je anarhizem imel vpliv na politično misel v Sloveniji, vendar ta vpliv ni bil tako velik, da bi ga označili za pomembno oz. eno glavnih političnih ideologij, je pa anarhizem bil še kako in je še vedno marginaliziran, saj je verjetno edina politična misel, ki neposredno izpostavlja vse družbene anomalije, in vedno je bil – kjer je pokazal upanje na družbeni napredek – kruto zatrt.

Drugo raziskovalno vprašanje pa se je glasilo:

- **Ali na primeru anarhizma v Sloveniji lahko govorimo o anarhizmu kot metodologiji oziroma procesu, manj pa kot o ideologiji?**

Tu smo dokazali, da je anarhizem kot metodologija oz. latentni anarhizem imel večino celotnega 20. stoletja večji vpliv kot ideološki, manifestni anarhizem. Vendar to tezo štejemo za pomanjkljivo, saj to metodološko osnovo štejemo za del procesnega anarhizma: anarhizme smo reinterpretirali in le-te lahko razlikujemo glede na čas, v katerem so se dogajali. Povedano drugače: anarhizem se je v slovenskem primeru razlikoval skozi čas in ravno zato ga lahko uvrstimo v procesni anarhizem.

6 Literatura

Althusser, Louis. 1980. *Ideologija in estetski učinek: Zbornik*. Zoja Sušek – Močnik, ur. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Antončič, Emica. 2000. *Anton Podbevšek in njegova vloga v razvoju slovenske moderne književnosti*. Maribor: Obzorja.

Armaline, William T. 2010. Thoughts on anarchist pedagogy and epistemology. V *Contemporary Anarchist studies: an introductory anthology of anarchy in the academy*, ur. Randall Amster, Abraham DeLeon, Luis A., Fernandez, Anthony Nocella, Deric Shannon, 136-146. London: Routledge.

Bartulović, Alenka. 2013. »Nismo vaši!«: *antinacionalizem v povojnem Sarajevu*. Znanstvena založba Filozofska fakultete.

Bašin, Igor. 1999. Punkerji – punk ni mrtev, punkerji so! V *Urbana plemena: Subkulture v Sloveniji v devetdesetih letih*, ur. Peter Stankovič, Gregor Tomcin Mitja Velikonja, 125-134. Ljubljana: ŠOU – Študentska založba.

Baškovič Ciril, Pavle Gantar, Marjan Pungartnik, Pavle Zgaga. 1982. *Študentsko gibanje 1968-'72*. Ljubljana: Tiskarna Jože Moškrič.

Cankar, Ivan. 2010. *Knjiga za lahkomiselne ljudi*. Šmarješke toplice: Stella.

CrimethInc. 2010. *Against Ideology?* Dostopno prek: <http://theanarchistlibrary.org/library/crimethinc-against-ideology-a-lecture-by-crimethinc> (25. junij 2013)

--- 2011. Boj za naša življenja. V *Antologija anarhizma 3*, ur. Žiga Vodovnik, str. 237-256. Ljubljana: Založba Krtina.

Dnevnik – Objektiv. 2011. *Intervju Janko Kos*. Dostopno prek: <https://www.dnevnik.si/objektiv/intervjuji/1042428627#> (26. junij 2013).

Dovič, Marijan. 2009. *Mož z bombami: Anton Podbevšek in slovenskega zgodovinska avantgarda*. Ljubljana; Novo Mesto: Cicero, Goga.

Fabinc, Ivo. 1981. Otvoritveni govor. V *Louis Adamič – Simpozij – Symposium, Ljubljana, 16-18 September, Ljubljana: Univerzitetna tiskarna*, ur. Janez Stanonik, 3-5. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.

Federacija za anarhistično organiziranje (FAO). 2012. *Anarhistka*. Št. 29 - November/december. Ilegalna tiskarna OF.

Feyerabend, Paul. 1999. *Proti metodi*. Ljubljana: Studia Humanitis.

Fischer, Jasna, Darko, Štrajn, Britovšek, Marijan. 1979. K zgodovini anarhizma. *Časopis za kritiko znanosti* (7): 35-36.

Fischer, Jasna. 1979. Delavsko izobraževalno društvo v Ljubljani v letih 1882-1884 in proces v Celovcu. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 18-19* (1-2): 3-15.

--- 1983. *Čas vesolniga socialnega punta se bliža. Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889*. Ljubljana: Založba Krtina.

Golouh, Rudolf. 1966. *Pol stoletja spominov: panorama političnih bojev slovenskega naroda*. Ljubljana : Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.

Gordon, Uri. 2008. *Anarchy alive: Anti-Authoritarian Politics from Practice to Theory*. London; Ann Arbor, MI: PM Press.

--- 2011. Nov naboj anarhizma. V *Antologija anarhizma 3*, ur. Žiga Vodovnik,. str. 321-345. Ljubljana: Založba Krtina.

Graeber, David. 2010. Anarchism, academia, and the avant-garde. V *Contemporary Anarchist studies: an introductory anthology of anarchy in the academy*, ur. Randall Amster, Abraham DeLeon, Luis A., Fernandez, Anthony Nocella, Deric Shannon, 103-112. London: Routledge.

--- 2011. Novi anarhisti. V *Antologija anarhizma 3*, ur. Žiga Vodovnik,. str. 223-236. Ljubljana: Založba Krtina.

Grubačić, Andrej. 2011. K drugačnemu anarhizmu. V *Antologija anarhizma 3*, ur. Žiga Vodovnik,. str. 257-268. Ljubljana: Založba Krtina.

Hribar, Tine, ur. 2003. *Punk je bil prej: 25 let punka pod Slovenci*. Ljubljana: Cankarjeva založba, Ropot.

Hren, Marko, ur. 1999. *Metamorfoze Agore Metelkove*. Ljubljana: Društvo za razvijanje preventivnega in prostovoljnega dela

--- 2003. *Dosje Metelkova: 1990-1996*. Ljubljana: Retina.

Ilich, Iztok, Darko Štrajn, Jaša L. Zlobec. 1986. *Pričevanja, december 1985: študentske pomladi*. Ljubljana: Partizanska knjiga.

Jeffs, Nikolai. 1998. All you need is love (nasilje, emancipacija pa tudi nekaj uvodnih besed...). *Časopis za kritiko znanosti* 19 (188): 9-42. Ljubljana: Študentska založba.

--- 2007, ur. *Ptičjestrašilna državica Milene Kosec*. Ljubljana: Mednarodni grafični likovni center.

K.C. 1899. Kaj je tedaj anarhist? *V Kmetijske in rokodelske novice*, 57 (8).

Kermavner, Dušan. 1968. Ob spominskih zapiskih R. Golouha: o tržaškem anarhizmu in o nekaterih črtah slovenske socialne demokracije. *Zgodovinski časopis* 22 (1-2): 115-134.

Kermavner, Taras. 2003. *Dialogi. 5, Eseji, pisma, portreti*. Avber [etc.]: samozal. GolKerKavč. Dostopno prek: <http://www.kermauner.org/knjige/epp.pdf> (20. junij 2013).

Kesić, Stojan. 1976. *Odnosi između radničkih pokreta u Jugoslovenskim zemljama do 1914. godine*. Beograd: Narodna knjiga – Institut za savremenu historiju.

Kmetijske in rokodelske novice. 1894. *Anarhisti*, 52 (47).

Kreft, Lev. 2000. Kozmični anarhist. Prispevek na konferenci. V *Antona Podbevška 100 nadnaravnih let: [zbornik razprav s Simpozija Anton Podbevšek, začetnik slovenske zgodovinske avantgarde, ki se je zgodil v Novem mestu, 13. junija 1998, ob stoletnici pesnikovega rojstva]*, ur. Marijan Dovič, 28-38. Novo mesto: Goga

Kolar, Ivan Janez. 1930. *Preporodovci 1912-1914*. Kamnik: A. Slatar.

Kos, Janko. 2007. *Slovenci in Evropa*. Ljubljana: Študentska založba.

Kos, Matevž. 2009. Vprašanje o Podbevškovem »pesniškem molku«. *Jezik in slovstvo* 54 (5): 3-13.

Kosi, Gregor. 2009. *Od skvotiranja do institucionalizacije, 1. del*. Dostopno prek: <http://www.pekarna.org/web/index.php?page=kontekst&id=19> (23. julij 2013)

- Lokar, Danilo. 1978. *Cankarju na rob*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Lončar, Dragotin. 1951. Dva doneska o početkih socializma med Slovenci. *Zgodovinski časopis* 5 (1-4): 234-340.
- Lusa, Stefano. 2010. Slovenska demokratizacija v osemdesetih letih. V *SLOVENIJA - Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, ur. Zdenko Čepič, 331-346. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Malatesta, Errico. 1897. *Anarchism and Organization*. Dostopno prek: <http://theanarchistlibrary.org/library/errico-malatesta-anarchism-and-organization> (25. junij 2013)
- Maximum Rock'n'roll. 1984. *Interview with U.B.R.* Dostopno prek: https://files.nyu.edu/cch223/public/yugoslavia/info/ubr_MRRinter.html (26. junij 2013)
- McKay, Iain. 2008. *An Anarchist FAQ: Volume I*. Oakland, Edinburgh: AK Press.
- McQuinn, Jason. 2011. *Postlevičarska anarhija: pozabite levico 2003*. V *Antologija anarhizma 3*, ur. Žiga Vodovnik, str. 269-285. Ljubljana: Založba Krtina.
- Močnik, Rastko. 2005. *Zakaj je Metelkova pomembna?* Dostopno prek: <http://www.metelkovamesto.org/?mode=static&id=66> (23. julij 2013)
- Neal, Dave. 2011. Anarhizem: ideologija ali metodologija? V *Antologija anarhizma 3*, ur. Žiga Vodovnik, str. 203-214. Ljubljana: Založba Krtina.
- Nikolič, Nika. 2012. *O teoriji in praksi v anarhizmu*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Novice. 1899. *Gospodarske, obrtniške, narodne*. Ljubljana: Blasnikova tiskarna
- Paternu, Boris. 1981. Nastajanje Adamičevega sestava vrednot ob Ameriki in Jugoslaviji. V *Louis Adamič – Simpozij – Symposium, Ljubljana, 16-18 September*, ur. Janez Stanonik, 85-100. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.
- Pišek, Mojca. 2009. Anarhičen odnos do življenja. Intervju z Gregorjem Tomcem. *Dnevnikov objektiv* (59), 223. Dostopno prek: <http://www.dnevnik.si/objektiv/vec-vsebin/1042302151> (20. julij 2013)

Podbevšek, Anton. 2011. *Človek z bombami*. Dostopno prek: <http://nl.ijs.si/e-zrc/podbevsek/html/pdb.2.2.html#pdb.2.2> (30. december 2012).

Ponikvar, Adolf. 1970. *Preporodovci proti Avstriji*. Ljubljana: Borec.

Poniž, Denis. 2003. *Slovenske zgodovinske avantgarde med Podbevškom in Tankom*. Dostopno prek: <http://philologicalstudies.org/dokumenti/edition%202003/Denis%20P.pdf> (5. marec 2013).

Problemi. 1981. *Revija za kulturo in družbena vprašanja* 19 (205-206).

--- 1982. *Revija za kulturo in družbena vprašanja* 20 (221).

--- 1983. *Punk* 21 (236-237).

Rizman, Rudi, ur. 1986. *Antologija anarhizma: zbornik*. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS, KRT.

Repe, Božo. 2003. *Rdeča Slovenija: Tokovi in obrazi iz obdobja socializma*. Ljubljana: Sophia.

--- 2006. *Znanstveni simpozij: razmere v Sloveniji do leta 1989*. Maribor, 23.-24. novembra.

Rocker, Rudolf. 2003. *Anarchy and organisation*. Dostopno prek: <http://libcom.org/library/anarchy-organization> (25. junij 2013).

Rozman, Franc. 1968. Prepoved izdajanja »Preporoda«. *Zgodovinski časopis* 22 (1-2): 105-106.

RTV Slovenija – MMC. 2007. *Zmeraj smo gojili bolj salonski anarhizem: klepet s Petrom Lovšinom*. Dostopno prek: <http://www.rtv slo.si/kultura/glasba/zmeraj-smo-gojili-bolj-salonski-anarhizem/152668> (20. julij 2013).

Shukaitis, Stephen. 2010. Infrapolitics and the nomadic educational machine. V *Contemporary Anarchist studies: an introductory anthology of anarchy in the academy*, ur. Randall Amster, Abraham DeLeon, Luis A., Fernandez, Anthony Nocella, Deric Shannon, 166-174. London: Routledge.

Slovenski narod. 1884. *Uvodnik*. 17 (135).

Social Anarhistična Federacija - FAO. 2003. *Od lokalne organizacije do mednarodne borbe*. Ljubljana: FAO. Dostopno prek http://www.a-federacija.org/wp-content/uploads/2010/04/saf-od_lokalne_organizacije_do_mednarodne_borbe.pdf (2. marec 2013)

Simpozij Anton Podbevšek, začetnik slovenske zgodovinske avantgarde. 2000. *Antona Podbevška 100 nadnaravnih let*. Novo Mesto: Goga.

Sylvers, Malcolm. 1981. Dynamite: Adamic and Working Class America. V *Louis Adamič – Simpozij – Symposium, Ljubljana, 16-18 September, Ljubljana: Univerzitetna tiskarna*, ur. Janez Stanonik, 187-194. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.

Šalamun-Biedrzycka, Katarina. 1972. *Anton Podbevšek in njegov čas*. Maribor: Obzorja.

Štrajn, Darko. 2013. *Intervju z avtorjem*. Ljubljana, 12. julij.

Šuvaković, Miško. 2007. *3 x Triglav: Kontroverznosti in problemi glede Triglava*. Dostopno prek: http://www.aksioma.org/sec/texts/slo_suvakovic.pdf (19. julij 2013).

Tomc, Gregor. 2007. Lokalne pizde ... ali kaj je pred tridesetimi leti gnalo mulce iz ljubljanskih predmestij, da so postali Pankrti? V *Mladina* (42). Dostopno prek: <http://www.mladina.si/98212/lokalne-pizde/> (20. julij 2013)

TV Slovenija. 2008. *Komuna G7 ali utopija na robu družbe. Dokumentarni film*. Dostopno prek: <http://ava.rtv slo.si/predvajaj/komuna-g7-ali-utopija-na-robu-druzbe-dokumentarna-oddaja/ava2.17634022/00:19:41/0:0:0/> (18. julij 2013).

Van der Walt, Lucien in Michael Schmidt. 2009. *Black flame : the revolutionary class politics of anarchism and syndicalism*. Edinburgh: AK.

Vecolli, Rudolph J. 1981. Dynamite: Adamic and Working Class America. V *Louis Adamič – Simpozij – Symposium, Ljubljana, 16-18 September, Ljubljana: Univerzitetna tiskarna*, ur. Janez Stanonik, 155-166. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.

Vidmar, Igor. 2008. *Ali lahko zvok zruši režim?* Dostopno prek: <http://web.vecer.com/portali/vecer/v1/default.asp?kaj=3&id=2008053105329717> (28. junij 2013)

Vodopivec, Peter. 2010. Od poskusov demokratizacije (1968–1972) do agonije in katastrofe (1988–1991). V *SLOVENIJA - Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, ur. Zdenko Čepič, 13-27. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.

Vodovnik, Žiga. 2010. *Anarhija vsakdanjega življenja: zapiski o anarhizmu in njegovih pozabljenih pritokih*. Ljubljana: Sophia.

--- 2011. *Antologija anarhizma 3*. Ljubljana: Založba Krtina.

--- 2011a. Anarhistična politična misel in slovensko delavsko gibanje ob koncu 19. stoletja – prispevek k zgodovini anarhistične politične misli na Slovenskem. *Politološke refleksije*. Dostopno prek: <http://www.drzavljska-vzgoja.org/1/Novice/Novica/smid/425/ArticleID/96/reftab/76.aspx> (30. december 2012).

Vurnik, Blaž. 2010. Nova družbena gibanja v objemu Zveze socialistične mladine Slovenije. V *SLOVENIJA - Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, ur. Zdenko Čepič, 347-364. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.

Ward, Colin. 2011. Anarhija in država. V *Antologija anarhizma 3*, ur. Žiga Vodovnik, 27-42. Ljubljana: Založba Krtina.

Wieck, David. 1975. *The Negativity of Anarchism*. Dostopno prek: <http://theanarchistlibrary.org/library/david-wieck-the-negativity-of-anarchism> (28. junij 2013)

White, Richard J. in Colin C. Williams. 2013. *Hidden in plain sight: recognising the centrality of anarchist spaces of work and organisation in "capitalist" society*. Manchester University: Conference Paper.

Zgodovina v šoli. 2008. *Zgodovinska priloga: 40-letnica študentskih gibanj na Slovenskem*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

Žitnik, Janja. 1995. *Pogovori o Louisu Adamiču*. Ljubljana: Prešernova družba.